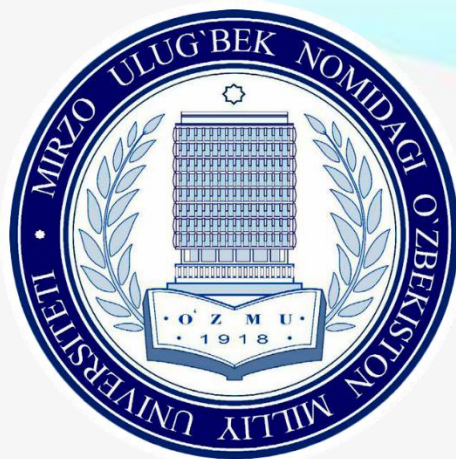

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG
KADRLARINI QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ (MINTAQAVIY) MARKAZI**

**“MANTIQIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH”
MODULI BO‘YICHA**

O‘QUV–USLUBIYMAJMUA

Toshkent – 2022

MUNDARIJA

I. ISHCHI DASTUR.....	4
II. MODULNI O‘QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA‘LIM METODLARI.....	8
III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	10
IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI	51
V. KEYSLAR BANKI	52
VI. GLOSSARIY.....	58
VII. ADABIYOTLAR RO‘YXATI	74

Mazkur o‘quv-uslubiy majmua Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining Modulning o‘quv-uslubiy majmuasi Oliy va o‘rta maxsus ta'lim vazirligining 2020 yil 7 dekabrda 648-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan o‘quv dasturi va o‘quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan

Tuzuvchilar: O‘zMU, “Falsafa va mantiq” kafedrasida profnssori v.b.,
f.f.n. D.Fayzixodjayeva,

Taqrizchilar: O‘zMU, “Falsafa va mantiq” kafedrasida mudiri professori,
f.f.d. SH.Madayeva, TDIU, “Ijtimoiy fanlar” kafedrasida
mudiri professori, f.f.d. A.Muxtorov.

**O‘quv -uslubiy majmua Bosh ilmiy-metodik markaz Ilmiy metodik
Kengashining qarori bilan nashrga tavsiya qilingan
(2020 yil “30” dekabrda 5/4-sonli bayonnoma)**

I. ISHCHI DASTUR

Kirish

Dastur O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda tasdiqlangan “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son, 2019 yil 27 avgustdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-son, 2019 yil 8 oktabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmonlari hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentabrdagi “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo‘lib, u oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg‘or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o‘zlashtirish, shuningdek amaliyotga joriy etish ko‘nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta’lim sohasi bo‘yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan umumiy malaka talablari va o‘quv rejalari asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning mazmuni kredit modul tizimi va o‘quv jarayonini tashkil etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, pedagogning kasbiy professionaligini oshirish, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan ingliz tili, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o‘quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo‘yicha so‘nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, ta’lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta’lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, «blended learning», «flipped classroom» texnologiyalarini amaliyotga keng qo‘llash bo‘yicha tegishli bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo‘nalishining o‘ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning mutaxassislik fanlar doirasidagi bilim, ko‘nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo‘yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi: “Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi” modulining maqsadi pedagog kadrlarga falsafiy fanlarni o‘qitish jarayonida mantiqiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirishga oid mantiq ilmining asosiy yo‘nalishlari va ta’limdagi imkoniyatlari bilan bog‘liq bilimlarni berish, mavjud bilimlarini yanada kengaytirish va mustahkamlash, oliy ta’lim muassasalari pedagog kadrlarining professional maxoratlarini oshirish.

Modulning vazifalari:

- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi bo‘yicha o‘quv jarayonini

texnik va texnologik ta'minlashga oid nazariy bilimlar berish;

- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasidan yetuk va malakali kadrlarni tayyorlashda falsafiy fanlarining amaliy ahamiyatini yoritish;

Kurs yakunida tinglovchilarning bilim, ko'nikma va malakalari hamda kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar:

“Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi” moduli bo'yicha tinglovchilarning bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar tegishli ta'lim sohasi bo'yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligi hamda kompetentligiga qo'yiladigan umumiy malaka talablari bilan belgilanadi.

Mutaxassislik fanlari bo'yicha tinglovchilar quyidagi yangi bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalarga ega bo'lishlari talab etiladi:

- falsafaiy muammolarni qo'yish va uning yechimini aniqlashni;
- mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi hamda **uning fikrlash madaniyatini o'stirishdagi ahamiyatini;**
- mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi fanining asosiy tushunchalari, meyorlari va tamoyillarini;
- pedagogik faoliyati sohasida mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi tamoyillari va qonuniyatlarini;
- ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash vazifalarini **bilishi** kerak.
- darsni samarali tashkil etish, o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni talabalar ongiga singdirishda mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullarini qo'llash;
- pedagogik faoliyat sohasida mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi amaliy ahamiyatiga doir ishlanmalarni tayyorlash;
- jamiyat ma'naviy hayoti hamda insonlararo munosabatlarni zamonaviy muammolar bilan bog'liq holda o'rganish, ularni tahlil qilishga ilmiy yondashish **ko'nikmalariga** ega bo'lishi lozim.
- mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi hamda **uning fikrlash madaniyatini o'stirishdagi ahamiyatini;**
- milliy va umuminsoniy qadriyatlardagi in'ikosi, voqelikka axloqiy va estetik munosabatda bo'lishning zamonaviy ko'rinishlarini;
- darsni samarali tashkil etish, o'quv jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish;
- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi manbalardan zarur va muhim bo'lgan ma'lumotlarni ajratib olish, ularni izchil tizimga keltirib, talqin qilish **malakalariga** ega bo'lishi lozim.
- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi fanida innovatsion o'quv mashg'ulotlarini loyihalash, amalga oshirish, baholash, takomillashtirish;
- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi fanining insoning jamiyatda tutgan o'rnini, yashashdan maqsad kabi masalalarni tahlil qilish va bugungi kun bilan taqqoslash;

- Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi dolzarb masalalariga oid zamonaviy manbalardan foydalana olish *kompetensiyalariga ega bo'lishi lozim.*

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

Modulni o'qitish ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

Modulni o'qitish jarayonida ta'limning zamonaviy metodlari, pedagogik texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanilishi nazarda tutilgan:

- ma'ruza darslarida zamonaviy kompyuter texnologiyalari yordamida prezentatsion va elektron-didaktik texnologiyalardan;

- o'tkaziladigan amaliy mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-so'rovlar, test so'rovlari, aqliy hujum, guruhli fikrlash, kichik guruhlar bilan ishlash, kollokvium o'tkazish, va boshqa interaktiv ta'lim usullarini qo'llash nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar

bilan bog'liqligi va uzviyligi

“Mantiqiy tafakkurning shakllantirish metodikasi” moduli o'quv rejadagi “Pedagogning kasbiy professionalligini oshirish” va mutaxassislik fanlari blokidagi barcha o'quv modullari bilan uzviy bog'langan.

Modulning oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar mantiqni o'qitish jarayonini tashkil etishning zamonaviy metodlarini va bu boradagi ilg'or tajribalarni o'rganadilar, mantiq fanining nazariy va amaliy jihatlarini uzviy bog'lash, ularni amalda qo'llash va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega bo'ladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Auditoriya uquv yuklamasi			
		Jami	jumladan		
			Nazariy	Amaliy mashg'ulot	Ko'chma mashg'uloti
1.	Mantiq ilmi "Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi" modulining nazariy asosi sifatida. Modulning predmeti va asosiy tushunchalari.	4	2	2	
2.	Zamonaviy mantiqning asosiy yo'nalishlari va mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullari.	4	2	2	
3.	Savol va javobning mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni	6	2	4	
4.	Mantiqiy tafakkurni shakllantirishda dalillash va isbotlashning metodologik vazifasi.	6	2	4	
	Jami:	20	8	12	

II. MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTREFAOL TA'LIM METODLARI

1-nazariy mashg'ulot. Mantiq ilmi "Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi" modulining nazariy asosi sifatida. Modulning predmeti va asosiy tushunchalari. (2 soat).

- 1.1. Formal mantiqning o'rganish obyekti (tarixiy ekskurs).
- 1.2. "Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi" modulining predmeti va asosiy tushunchalari.
- 1.3. Mantiq ilmi "Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi" modulining nazariy asosi
- 1.4. Fikr yuritish shakllari va mantiq qonunlarining mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni.

2-nazariy mashg'ulot. Zamonaviy mantiqning asosiy yo'nalishlari va mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullari. (2 soat).

- 2.1. Aristotelning formal mantiqiga munosabat va yangi mantiqiy sistemalarni yaratishga bo'lgan urinishlar.
- 2.2. Zamonaviy mantiqning asosiy yo'nalishlari.
- 2.3. Mantiq va psixologiyaning mantiqiy tafakkurni rivojlantirish mexanizmlariga oid nazariyalari.

3-nazariy mashg'ulot. Savol va javobning mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni (2 soat).

- 3.1 Savol-javob dialogning yadrosi sifatida.
- 3.2 Savolning mantiqiy strukturasi va turlari.
- 3.3. Javob, javobning turlari.
- 3.4.Savol-javob jarayonida uchraydigan hiylalar.
- 3.4. Argumentlash jarayonida savol-javob texnikasi.

4-nazariy mashg'ulot. Mantiqiy tafakkurni shakllantirishda dalillash va isbotlashning metodologik vazifasi. (2 soat).

- 4.1Argumentlash va ishonch-e'tiqodning shakllanishi. Dalillarga tayangan holda fikr yuritish-ilmiy bilishning mantiqiy asosi.
- 4.2. Ishonch- e'tiqodning tiplari. Isbotlash tushunchasi. Isbotlashning tuzilishi: tezis, asoslar (argumentlar), demonstratsiya (isbotlash usuli)
- 4.3. Isbotlash turlari: bevosita isbotlash va bilvosita isbotlash, rad etish.
- 4.4. Asoslarni tanqid qilish va rad etish. Isbotlash usulini tanqidiy analiz qilish. Isbotlash va rad etish qoidalari, ularni buzganda kelib chiqadigan xatolar.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot. Mantiq ilmi "Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi" modulining nazariy asosi sifatida. Modulning predmeti va asosiy tushunchalari. (2 soat).

2-amaliy mashg‘ulot. Zamonaviy mantiqning asosiy yo‘nalishlari va mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullari. (2 soat).

3-amaliy mashg‘ulot. Savol va javobning mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o‘rni. Kommunikativ modellarda savol javobni tashkil etish (4 soat).

4-amaliy mashg‘ulot. Mantiqiy tafakkurni shakllantirishda dalillash, isbotlash, rad etish va tanqidning metodologik vazifasi. (4 soat).

O‘QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo‘yicha quyidagi o‘qitish shakllaridan foydalaniladi:

- ma‘ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar (ma‘lumotlar va texnologiyalarni anglab olish, aqliy qiziqishni rivojlantirish, nazariy bilimlarni mustahkamlash);
- davra suhbatlari (ko‘rilayotgan loyiha yechimlari bo‘yicha taklif berish qobiliyatini oshirish, eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish);
- bahs va munozaralar (loyihalar yechimi bo‘yicha dalillar va asosli argumentlarni taqdim qilish, eshitish va muammolar yechimini topish qobiliyatini rivojlantirish).

III. NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-nazariy mashg‘ulot. Mantiq ilmi “Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi” modulining nazariy asosi sifatida. Modulning predmeti va asosiy tushunchalari. (2 soat).

1.1. Formal mantiqning o‘rganish obyekti (tarixiy ekskurs).

1.2. “Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi” modulining predmeti va asosiy tushunchalari.

1.3. Mantiq ilmi “Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi” modulining nazariy asosi

1.4. Fikr yuritish shakllari va mantiq qonunlarining mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o‘rni.

Tayanch so‘zlar: mantiq, to‘g‘ri fikr yuritish, muloqot, mustaqil fikrlash, ijobiy fikrlash, konstruktiv fikrlash.

1.1. 1.1. Mantiq Qadimgi Gretsiyada falsafiy fanlar doirasida vujudga kelgan bo‘lib, ikki yarim ming yillik tarixga ega. Mantiq ilmining taraqqiyoti ikki asosiy davrga bo‘linadi: 1. An’anaviy formal mantiq (er. av. IV asrdan —XIX asrning o‘rtalarigacha). 2. Simvolik (matematik) mantiq (XIX asrning o‘rtalaridan hozirga qadar).

Mantiq antik davrdan boshlab falsafiy fanlar tizimiga kiritilgan. Mantiq ilmining asoschisi, Aristotel falsafani nazariy va amaliy qismlarga bo‘lgan. Mantiq va fizikani falsafaning nazariy qismiga kiritgan. Falsafaning amaliy qismini axloq va siyosat tashkil etgan. O‘rta asr Yaqin va O‘rta Sharq mantiqshunoslari fanlarni sillogistik va sillogistik bo‘lmaganlarga ajratishgan. Mantiq sillogistik ya’ni nazariy fanlar turkumiga kirgan. Hozirgi davrda mantiq nazariy va amaliy qismlarga bo‘linadi.

Nazariy mantiq muayyan bilimlarning mantiqiy sistemasi yoki mantiqiy nazariyalar yig‘indisi bo‘lib, ular tabiiy va maxsus formallashgan (sun‘iy) til vositasida, ma’lum bir prinsip va aksiomalarga asosan qurilgandir. Nazariy mantiqqa an’anaviy (formal)mantiq, klassik simvolik mantiq va noklassik simvolik mantiqning turli yo‘nalishlari kiradi. Nazariy mantiqning o‘ziga xosligi yuqori darajada abstraksiyalashganligidadir.

Amaliy mantiq tushunchasi: 1. Insonlarning tabiiy tafakkurlash jarayonini; 2. Nazariy mantiqdan konkret xolatlarda foydalanishni, ya’ni dalillash va rad etishni; 3. Faoliyat mantig‘i, qaror qabul qilish mantig‘i, tanlash mantig‘i, evristika, prakseologiya, konfliktologiya va b. shu turdagi mantiqiy nazariyalar va tadqiqotlarni ifodalaydi.

Nazariy mantiqni formal, amaliy mantiqni noformal mantiq deb ham yuritiladi. Formal mantiq tarixiy kelib chiqishiga ko‘ra an’anaviy (klassik) mantiq deb ham nomlanadi. Uning asoschisi yunon faylasufi Aristotel (mil.av. 384-

322yillar) dir. Formal mantiq normativ fan bo'lib, insonni to'g'ri fikrlashning qonun-qoidalarini, tamoyillari bilan tanishtiradi.

Noformal mantiq (*informal logic*)– tabiiy tilda argumentlashni qurish va baholashning noformal standartlarini, uni talqin qilishning usullari va mezonlarini ishlab chiquvchi normativ fandır. Noformal mantiq XXasrning 70- yillarida formal mantiq imkoniyatlarini tanqid qilish asosida shakllangan. Uning asoschilari kanadalik Entoni Bleyr (Vinzdor universiteti) va Ralf Djonson (Ontario universiteti).

Noformal mantiqning alohida yo'nalish sifatida shakllanishiga tabiiy va gumanitar fanlarda mantiqiy isbotlashning farq qilishi ta'sir ko'rsatdi. Matematika va tabiiy fanlarda qo'llaniladigan formal mantiqning isbotlash usullari chinlik qiymatiga ko'ra baholansa, gumanitar fanlarda qadriyatlar tizimiga ko'ra (yaxshi, yomon,...) baholanadi. Shuning uchun formal mantiq "isbotlash mantig'i", noformal mantiq "argumentlash mantig'i" deb ataladi.

Mantiq ilmi qadimgi fanlardan biri bo'lib, asrlar davomida G'arb va Sharqning ta'lim tizimida o'rganilishi zarur bo'lgan fanlardan biri bo'lib kelgan. Mantiq ilmini o'rganish insonga olamni bilish, bilimlarini ko'paytirish, atrofidagi odamlar bilan muloqotini to'g'ri tashkil qilish uchun xizmat qiladi. Mantiq ilmini o'rganmaganlar olamni bila olmaydilar? Odamlar bilan muloqotlarini to'g'ri tashkil eta olmaydilar? Yo'q, albatta. Mantiq ilmidan bexabar bo'lgan odam to'g'ri fikr yuritishi, xulosa chiqarishi mumkin. Unda nima sababdan mantiq ilmini o'rganishga bunday katta e'tibor berilgan? Bu savolga javob berish uchun boshqa bir savolni qo'yamiz. O'z ona tilisida so'zlashadigan odamga uning grammatikasini, qonun qoidalarini bilish kerakmi? Albatta kerak, chunki bunday bilim inson yozma va og'zaki nutqining yanada aniq va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Huddi shunday, tafakkurlash qobiliyatiga ega bo'lgan inson to'g'ri tafakkurlashning shakllari va ular bilan bog'liq qonun-qoidalarini bilib olar ekan, o'z fikrini to'g'ri qurishga, asoslangan bo'lishiga, nafaqat o'zining balki boshqalarning ham fikrlaridagi noaniqliklarni aniqlashga va tuzatishga o'rganadi. To'g'ri fikr yuritish, tafakkurning oddiy shakllari, qonun-qoidalarini bilib olish va ularga rioya qilish, to'g'ri, xatosiz, tushunarli, tartibli fikrlash va so'zlash esa, har bir ongli, madaniyatli odamning burchidir.

Demak, mantiq fanini o'qitish bu faqat ma'lum ilm sohasini o'rgatish, u haqda tasavvurga ega qilish uchungina emas, balki yoshlarda tafakkur madaniyatini rivojlantirish uchun, ularni Vatanimiz, xalqimiz uchun xizmat qiladigan barkamol avlod qilib tarbiyalash uchun ham kerakdir.

Respublikamizdagi kollejlarda va OO'Yularining barchasida bakalavr bosqichida taxsil olayotgan talabalar mantiq fanini o'rganadilar. Bakalavr bosqichida o'qitiladigan I blok fanlarining tarkibida talabalarga "Falsafa" o'quv fani doirasida to'rtta fan o'qitiladi: falsafaning o'zi, etika (axloqshunoslik), estetika (nafosatshunoslik) va mantiq (logika). Mantiq fanini o'qitishdagi muammolardan

biri uning falsafa fanining tarkibida o'qitilishi bilan bog'liq. Mantiq falsafaning tarkibiy qismi bo'lmagan. Shuning uchun mantiq fani falsafaning tarkibida emas, balki alohida fan sifatida o'qitilishi kerak. Mantiq ilmi hamma vaqt umuman barcha bilimlarni, shu jumladan falsafiy bilimlarni o'rganishning ham zaruriy sharti hisoblangan.

Fikrimizni dalillash uchun buyuk mantiqshunos olim Abu Nasr Forobiyning "Falsafani o'rganishdan oldin nimani bilish kerakligi to'g'risida" risolasiga murojaat qilamiz. Forobiy bu asarida shunday deb yozadi: "...falsafani o'rganishdan avval...xato va adashishdan saqlovchi, haqiqat yo'lini tushunib olishga boshlovchi notiq (so'zlovchi) nafsini tozalash zarur. Bu esa isbotlash to'g'risidagi ilm (mantiq ilmi) bilan shug'ullanish natijasida qo'lga kiritiladi"¹

Forobiy mantiqni falsafaning tarkibiy qismi deb hisoblaganda, o'z maqolasiga bunday nom qo'ymagan bo'lardi, mantiq ilmini falsafadan so'ng o'rganish kerak degan bo'lardi. Buyuk donishmandlardan Ibn Sino ham shunday fikrda bo'lgan. Mutafakkirning qaysi bir asarini olib qaramaylik, unda mantiq masalalari metafizika (falsafa)dan avval bayon qilingan. U ham Forobiy kabi falsafiy masalalarni o'rganish uchun inson avvalo mulohazalarning chin yoki xato bo'lish shartlarini, ya'ni mantiqning qonun-qoidalarini bilishi kerak degan qat'iy fikrda bo'lgan.

Qomusiy olim Abu Rayxon Beruniy esa shunday deb yozadi: "Inson nutqqa ega bo'lgan va o'zining muxoliflari bilan dunyoviy va oxirat ishlari haqida bahsmunozara yuritganligi sababli o'z so'zlarida "mezonga" muxtoj bo'ldi. Gap o'z zoti bilan rostni ham, yolg'onni ham o'z ichiga olish ehtimoli borligidan mezon yordamida uni izchil tekshirish va shu yo'sinda uning shubhali yerini tuzatish kerak bo'lgan. Zeroki, bu bilan mubohasalarda so'zlardan tuzilgan sillogizmlarning kishini adashtiruvchi yolg'oni ham, haqiqatni ochuvchi rosti ham ayon qilingan. Inson shu mezonni topdi. Uni mantiq deyiladi"¹

Yuqoridagi fikrlar mantiq falsafaning tarkibiy qismi emasligini, uni falsafadan avval o'rganish zarurligini asoslaydi. Bu fikr faqat falsafaga nisbatan emas, boshqa fanlarni o'rganishga nisbatan ham to'g'ridir, chunki mantiq normativ fan hisoblanadi. Mantiq fanini o'qib, o'rganish jarayonida talabalar tushunchalarni ta'riflash, bo'lish kabi mantiqiy amallarni, mulohazalarning chin bo'lish shartlarini, xulosa chiqarish turlari va qonun-qoidalarini o'rganib oladilar. Bu qonun-qoidalar insonni fikr yuritish, boshqalarning fikrini tushunish va o'z fikrini tushuntirishda, yangi bilimlarni egallashda turli xatoliklardan saqlaydi. Falsafaning tushunchalari esa normativ xarakterga ega emas, ular turli falsafiy ta'limotlarda har xil talqin qilinadi.

Mantiq fanini o'qitish bilan bog'liq muammolarning yana biri talabalarga dars berish sifati bilan bog'liq. Hozirgi kunda Respublikamizning ba'zi OO'Yularida

¹ Форобий. Рисолалар. Т.: Фан., 1975. -Б. 23-24.

1. Абу Райхон Беруний. Геодезия. Т., 1982. –Б.64

Falsafa nomi bilan birlashtirilgan

I blok fanlari o'qitilganda mantiq faniga nisbatan boshqa fanlarga ko'proq e'tibor berilayotgani talabalarning bu fandan savodsiz bo'lib qolayotganlariga sabab bo'lmoqda. Mantiq fanidan mustaqillik yillarida o'quv adabiyotlari yaratilgan va chop etilgan bo'lishiga qaramay, ba'zan ular mavjud ehtiyojlarni ta'minlash uchun kamlik qilmoqda.

Ma'lumki, o'quvchining, talabaning fanga munosabati shu fandan dars beruvchi o'qituvchiga bog'liq. O'qituvchi o'z fanini yaxshi bilsa va bilimini o'quvchilariga o'rgata olsa, unda o'quvchilarning fanga munosabati ham shunga yarasha bo'ladi. Qachonki o'quvchi, talaba mantiq fanini tushunmadim, uni yoqtirmayman desa, bu xolat talabaning ilm olishga ishtiyoqsiz ekanligi bilan birga, unga dars bergan o'qituvchining yetarli bilimga ega emasligini ham bildiradi. Mantiq fanidan mutaxassislarning emas, boshqa soha vakillarining (tarixchi, psixolog va b.) dars berishlari ham yuqoridagi xolatga sabab bo'ladi.

Mantiq ilmidan yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash maqsadida, 2013-2014-o'quv yilida, birinchi marotaba O'z MU Falsafa fakulteti, Falsafa tarixi va mantiq kafedrasida Mantiq mutaxassisligi bo'yicha magistraturaga talabalar qabul qilindi. Lekin, hozirda mantiq fanidan dars beruvchi malakali mutaxassislarning yetishmasligi sezilib turibdi, bu esa fanni o'qitish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda..

Respublikamiz Prezidenti SH.O.Mirziyoyev "Yangi O'zbekiston strategiyasi" asarida yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash masalalariga katta e'tibor beradi. O'tgan yillar davomida jamiyatimiz ma'naviy muhitini yaxshilash uchun olib borilgan targ'ibot ishlarining yetarli darajada kutilgan natijalarni bermaganligi ma'lum. Mamlakatimizda ma'naviy tarbiya tizimining yangi strategiyasini yaratib, xalqimiz, ayniqsa yoshlar o'rtasida ma'naviy ma'rifiy ishlarni sifat va mazmun jihatidan yangi bosqichga ko'tarish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.² Bu vazifani amalga oshirishda targ'ibotning ilmiy asoslangan zamonaviy texnologiyalari va shakllarini, taxdidlarga qarshi samarali kurash usullarini ishlab chiqishda nazariya va amaliyotni birlashtirish zarur. Chunki, "ilmga asoslanmagan sohaning kelajagi bo'lmaydi."³

Davlatimiz tomonidan bunday maqsadning qo'yilishiga sabab, bugungi kunda, ya'ni globallashtirish va chegaralarning barham topish davri bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet asrida inson omilining o'rni tobora ortib borayotganligida, davlatlar va mafkuralar o'rtasidagi raqobat avvalo inson ongini egallashga qaratilayotganligidadir.

O'z fikriga ega bo'lish, ijobiy, konstruktiv fikrlash, masalalarning mohiyatini

2Қаранг: Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "Ўзбекистон" нашриёти, 2021. 278 б.

3 Қаранг: Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: "Ўзбекистон" нашриёти, 2021. 271 б.

bilish uchun esa yoshlarning tafakkurlash madaniyatini yuksaltirish zarur. Bu vazifaning muvaffaqiyatli bajarilishi mantiq ilmini o'qitish darajasini ko'tarish, sifatini yaxshilash bilan bog'liqdir. Vatanimiz O'zbekistonda ta'lim-tarbiya va ilmfan masalalariga ustivor ahamiyat berilmoqda.

Davlatimiz tomonidan bunday maqsadning qo'yilishiga sabab, bugungi kunda, ya'ni globallashtirish va chegaralarning barham topish davri bo'lgan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet asrida inson omilining o'rni tobora ortib borayotganligidadir. Davlatlar va mafkuralar o'rtasidagi raqobat avvalo inson ongini egallashga qaratilayotganligi ham yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi.

Yoshlarning fikr tarbiyasiga e'tiborni qaratish, ular ongini egallashga qaratilgan tajovuzlarning oldini olishda, ular ma'naviy olamining daxlsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Fikr tarbiyasini amalga oshirishning eng muhim va zaruriy sharti mantiq ilmini o'qitishdir.

Mantiq fanini o'qitish bu faqat ma'lum ilm sohasini o'rgatish, u haqda tasavvurga ega qilish uchungina emas, balki yoshlarda tafakkur madaniyatini rivojlantirish uchun, ularni Vatanimiz, xalqimiz uchun xizmat qiladigan barkamol avlod qilib tarbiyalash uchun ham kerakdir.

Bu vazifani bajarishda O'zMU (Toshdu) falsafa fakulteti tayanch o'quv maskani hisoblanadi. Mantiq ilmini o'rganish va bu soha mutaxassislarini tayyorlash hamma vaqt universitetlarda amalga oshirilgan. Huddi shuningdek, Universitetimiz tashkil topgandan buyon bu fan ta'lim tizimidagi boshqa fanlar bilan bir qatorda gumanitar soha bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlashda o'qitila boshlandi.

Mantiq ilmidan mutaxassislarga bo'lgan talab natijasida 1946 yili filologiya fakultetida logika-psixologiya bo'limi tashkil etildi. Bo'limga 1946yildan - 1953gacha talabalar qabul qilingan. Bo'limga pedagogika-psixologiya kafedrasini mutasaddi bo'lgan. Bo'limda mantiqshunos olim f.f.d., professor V.N.Moroz mantiq fanidan talabalarga ta'lim bergan. Bu davrda o'zbek tilida dars beradigan mutaxassislar bo'lmagani uchun, o'zbek tilida mantiqdan darslik yoki o'quv qo'llanma ham bo'lmagan. Universitet talabalari V.F.Asmusning 1947 yili nashr qilingan "Logika" darsligidan foydalanishgan.

O'zbek tilida mantiq atamalarining bir tizimga keltirilmaganligi bu fanni o'zlashtirishda ba'zi qiyinchiliklarni keltirib chiqargani bois, mantiq-psixologiya bo'limini bitirganlar orasida faqat Zuhra Vohidovna Muminova shu fandan mutaxassis bo'lib, uzoq yillar davomida mantiqdan talabalarga dars berdilar.

1979 yili Falsafa fakulteti va "Falsafa tarixi va mantiq" kafedrasining tashkil topishi mantiq fanini o'qitish va bu fandan mutaxassislar tayyorlashda muhim omil bo'ldi. Kafedra o'qituvchilari universitet talabalariga mantiq fanidan bilim berib keldilar. Kafedra jamoasi fakultetlarning ixtisosligi, o'quv turi (kunduzgi, kechki, sirtqi)ga muvofiq mantiq fanini o'qitishning dasturini ishlab chiqdilar. 1980 yili

nashr etilgan dasturda filologiya, tarix, huquqshunoslik fakultetlarining kunduzgi bo‘limlarida 72 soat xajmida, kechki bo‘limlarda 40, sirtqi bo‘limlarda 20 soat xajmida o‘qitilganligi qayd etiladi. Falsafa bo‘limida esa mantiq, mantiq tarixi fanlari o‘qitilgani uchun, unda o‘quv soatlari ko‘proq bo‘lgan.

Kafedra dotsenti Z. Muminova tomonidan 1971 yili birinchi marotaba o‘zbek tilida “Mantiq” uslubiy qo‘llanma tayyorlanib, nashr qilindi. Uslubiy qo‘llanmada fan mavzularining qisqa, aniq qilib bayon qilinganligi, misollar keltirib tushuntirilganligi, rus tilidagi mantiq atamalarining o‘zbekcha ekvivalentlarining berilganligi talabalarga fanni o‘zlashtirishda qulaylik va yengillik tug‘dirdi. 1984yili M.Xayrullayev va M.Haqberdiyevlarning o‘zbek tilida “Mantiq” darsligi nashr etildi. Darslikda mantiq fani o‘rganadigan masalalar keng va batafsil yoritilgan, unda mantiq tarixi, xususan Markaziy Osiyo mutafakkirlarining mantiqqa oid qarashlari haqida birinchi marotaba ma’lumotlar berilgan. Darslikning 1993 yili 2-nashrida “Falsafa tarixi va mantiq” kafedrasining dotsenti M.Sharipovning “Mantiq ilmi va til” mavzusi aloxida bob qilib kiritildi. Natijada darslik yanada takomillashdi.

1994 yili professor I.Raximovning “Mantiq” o‘quv qo‘llanmasining nashr etilishi ham, o‘quv jarayonining bu fandan o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlanganlik darajasining ortishiga olib keldi.

Respublikamizning mustaqillikka erishishi ta’lim sohasida ham katta ijobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan. Mantiq fani avval faqat gumanitar fakultetlarda o‘qitilgan bo‘lsa, mustaqillik yillarida esa, Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi qabul qilingandan so‘ng, ta’limning barcha yo‘nalishlarida o‘qitila boshlandi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va O‘rta-maxsus ta’lim vazirligining buyurtmasi bilan, yangi avlod o‘quv adabiyotlarini yaratishga katta e’tibor berilishi tufayli, 2001 yili,tajriba-sinov tariqasida “Mantiq” ma’ruzalar matni kitob shaklida 1000 nusxada nashr etildi va uch yil davomida mamlakatimiz OO‘Yularida sinovdan o‘tdi. Sinov muvaffaqiyatli bo‘lgani sababli, 2004 yili yanada takomillashtirilgan xolda, o‘quv qo‘llanma sifatida 5000 nusxada nashr etildi. U 2006 yilda Respublikada chop etilgan darslik, o‘quv qo‘llanmalar tanlovining g‘olibi bo‘ldi.

Falsafa fakulteti bitiruvchilari orasida 35 yil davomida ilmiy darajaga ega bo‘lganlarning ixtisosligi bo‘yicha qiyosiy taxlil qilsak, mantiq ixtisosligi bo‘yicha ilmiy ish qilganlar boshqa ixtisosliklarga nisbatan kamdir. Bunga sabab, mantiq ilmining o‘ziga xosligi va adabiyotlar bilan ishlashning murakkabligidir.

Mantiq ilmidan yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash maqsadida, 2013-2014-o‘quv yilida, birinchi marotaba O‘z MU Falsafa fakulteti, Falsafa tarixi va mantiq kafedrasida Mantiq mutaxassisligi bo‘yicha magistraturaga talabalar qabul qilindi. Magistrarga shu fan bilan bevosita shug‘ullanuvchi, mantiq fanining fidoiylari bo‘lgan o‘qituvchilar ta’lim bermoqdalar. Yaqin kelajakda mantiq ixtisosligi bo‘yicha respublikamizda fan doktorlari yetishib chiqadi va ular boshqa

soha vakillari kabi, jahon ilmiy hamjamiyatiga o'zining ilmiy yutuqlari, g'oyalari bilan keng taniladi.

Metalogika – (grek.*meta*-orqasida) formal mantiqiy nazariyalarning tuzilishi va xususiyatlarini o'rganuvchi fan, mantiqiy nazariyaning nazariyasi. Metalogika ikki qismdan tashkil topgan: *mantiqiy sintaksis* va *mantiqiy semantika*. Mantiqiy sintaksisda u yoki bu hisoblab chiqish sistemalarida qabul qilingan ifodalarni qurish va o'zgartirish qoidalari tadqiq qilinadi. Mantiqiy semantikada til ifodalarining mazmuni, mantiqiy hisoblab chiqish qoidalarining talqini o'rganiladi.

Mantiq va tilshunoslik (lingvistika). Fikrlanayotgan obyekt hamma vaqt ham chin fikr ko'inishida aks etmasligi mumkin. Bunga sabab fikrning chinligi muayyan darajada uni aks ettirayotgan til ifodasiga bog'liq. Bu holat mantiqning lingvistika bilan aloqador ekanligini ko'rsatadi. Mantiq mulohazalar implikasiyasi bilan ish ko'rar ekan, u bevosita fizik obyekt yoki tarixiy hodisalar bilan bog'liq emas. U faqat so'zlar bilan ish ko'radi. Shuning uchun ham asosiy e'tiborini so'zning ma'no-mazmuniga qaratadi. Bunday bo'lishi tabiiy holdir. "Mantiq" so'zining etimologiyasi ham mazkur mulohazani tasdiqlaydi⁴. Biz so'zlar va muayyan turdagi simvollarni mantiq uchun zarur deb hisoblashimiz bilan bir qatorda, ularni almashtirib yuborishimiz mumkin emas. Biz predmet nomlarini o'zgartirishimiz mumkin, bu ko'p hollarda bir tildan ikkinchi tilga o'tayotganimizda sodir bo'ladi, lekin u mazkur so'zlarning nomlarning mantiqiy aloqasiga ta'sir etmaydi. Biz yuritayotgan muhokamaning to'g'riligi, asosli bo'lishi tildan qanday foydalanayotganimizga, ya'ni so'zlarning qanday tartibda bog'lanishiga bog'liq. Mantiq fizika yoki boshqa fanlar singari umum qabul qilingan ijtimoiy faktdan kelib chiqadi. Shuning uchun ham har bir so'z muayyan obyektning xususiyatlarini o'z ma'no-mazmunida aks ettiradi.

Mantiq so'zlarni, ularning muayyan ma'noga ega bo'lishidan kelib chiqib, tadqiq etadi. So'zlarning ma'nosini aniq tasavvur qilish mulohazalarimizning chin bo'lishi uchun zarur omil hisoblanadi.

Mantiq so'zlarni mulohaza qurishning zaruriy elementlari va vositalari deb biladi, bu esa xulosa chiqarishda xatoga yo'l qo'ymaslikka imkon beradi.

Mantiq va psixologiya. Hozirgi kunda, fikr yuritishning mantiqiy qonunlari yoki usullarini tadqiq etish jarayonida muayyan darajada psixologik omillarni hisobga olishning zarurligini hech kim shubha ostiga olmaydi⁵.

Mulohaza yuritish individlar tomonidan amalga oshirilgani uchun uning natijasi shaxsning psixologik holatiga ham bog'liq bo'ladi. Shu sababli mantiqda ayniqsa xulosa chiqarish va isbotlash amallarida psixologik omillarning hisobga olinishi zarur.

Mantiqiy asoslash qoidalari umuman olganda empirik fan hisoblangan psixologiya doirasida o'rganilmaydi. Lekin psixologiyani o'rganish logikada

⁴ Look:Morris R. Cohen Ernest Nagel introduction to logic and scientific method New Delhi. 2007. p.27

⁵ Look:Morris R. Cohen Ernest Nagel introduction to logic and scientific method New Delhi. 2007. p.27

kompetentlik qobiliyatini kuchaytirishga imkon beradi, chunki hech bir bilim psixologiya singari mantiqiy nazariyani xato va anglashilmagan psixologik asoslardan soqit qila olmaydi.

Mantiq va matematika. Matematik mantiq – fikrlash jarayonini turli simvollar yordamida, matematik usul asosida o‘rganadi. Bu ta’limot mantiq fanining rivojlanishidagi yangi bosqich hisoblanadi. Ammo matematik mantiqning matematika ham, mantiq ilmidan ham farqli tomonlari bor. Shuning uchun matematikaning barcha tomonlarini ushbu mantiq qonunlari bilan izohlab bo‘lmaydi. Mantiqiy qonun va shakllarga oid masalalarning hammasini ham matematik usul bilan hal qilib bo‘lmaydi. Shunga qaramasdan matematik usul mantiq faniga singib bormoqda, uning ajralmas qismi bo‘lib takomillashmoqda.

Mantiq jarayonini turli simvollar bilan ifodalashga intilish Aristotel asarlaridayoq ko‘zga tashlanadi. XVI – XVII asrlarga kelib, mexanika va matematika fani rivojlanishi bilan matematik metodni mantiqqa tatbiq etish imkoniyati kengaya bordi. Nemis faylasufi Leybnits har xil masalalarni yechishga imkon beruvchi mantiqiy matematik metod yaratishga intilib, mantiqni matematiklashtirishga asos soldi.

Mantiqiy jarayonni matematik usullar yordamida ifodalash asosan XIX asrlarga kelib rivojlana boshladi. Bu davrda yashagan matematik olimlardan I. S. Poretskiy, J. Bul, Furrye, Morgan, Shryoder kabilar o‘zlarining asarlarida bu masalaga oid muhim fikrlarni ilgari surishdi. Hozirgi vaqtda matematik mantiq metodlari fan va texnikada, kibernetika, tarjimon mashinalar va boshqa ko‘plab xalq xo‘jaligi sohalarida qo‘llanmoqda.

Mantiq va fizika. Mantiq huddi lingvistika va psixologiya bilan almashtirilmagani singari fizika bilan ham tenglashtirilishi mumkin emas. Mantiq o‘rganadigan mulohazalar borliqning nafaqat ayrim sohalariga balki barcha sohalariga shu jumladan ong sohasiga ham taalluqli bo‘ladi. Shuning uchun ham uni fizika bilan qiyoslash shartli ravishdagina bo‘lishi mumkin. Fizika qurilayotgan mulohazalarning obyektini aniq tasavvur qilishga imkon beradi. Mana shu jihatidan fizika moddiy hodisalar to‘g‘risida mantiqan fikr yuritish uchun qulay shart-sharoit yaratadi, deb aytishimiz mumkin⁶.

Mantiq va falsafa. Mantiqning bosh maqsadi — asosli xulosa chiqarish turlarini asossiz xulosa chiqarishlardan farqlashdan iborat. Biroq mantiqning vazifasi bu bilangina cheklanmaydi. Lokk davridan buyon mutafakkirlar bilimning umumiy tabiati va inson ongi haqiqatni anglashi mumkin bo‘lgan usullar haqida bahslar olib borishadi. Bu kabi bahslar xozirgi kunda ham dolzarbdir.

Falsafa muhokama yuritishning umumiy asoslarini, qonuniyatlarini tadqiq etishi bilan mantiqqa yaqin turadi, uning qoidalarining zaruriy metodologik asosini tashkil etadi⁷.

⁶ Look:Morris R. Cohen Ernest Nagel introduction to logic and scientific method New Dehli. 2007. p.27

⁷ Look:Morris R. Cohen Ernest Nagel introduction to logic and scientific method New Dehli. 2007. p.27

Mantiq fani va ilmiy bilish metodologiyasi. Mantiq bilish, to‘g‘ri fikrlash metodlarini o‘rganuvchi fandır. Ilmiy bilish jarayonida metod muammosi hamma davrlarda muhokama etib kelingan.

Ba‘zi bir fanlar tadqiqot obyektlari bo‘yicha bir – biriga yaqin bo‘lgani uchun, ularning tushunchalari, qonunlari va metodlari ham bir – biriga yaqindir. Xususan, bilishda xususiylik va umumiylik vazifasini bajaruvchi usullar mavjuddir. Ko‘pchilik fanlarda qo‘llaniladigan usullar umumiy usul deyiladi. Umumiy usul qo‘llanilishi doirasiga ko‘ra umumiy bo‘lgani bilan o‘z maxsus vazifasiga ega. Bunga misol qilib mantiq fanidagi tushuncha hosil bo‘lishining analiz va sintez, umumlashtirish va mavhumlashtirish kabi usullarini, shuningdek induksiya va deduksiya, qiyoslash va modellashtirishni ko‘rsatish mumkin. Bular bilishning umumimantiqiy metodlari bo‘lib hisoblanadi Dialektika barcha fanlar uchun eng umumiy metod vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, bilish jarayonida ilmiy tadqiqotning xususiy, umumiy va eng umumiy usullari mavjud bo‘lib, ular o‘zaro bir – biriga bog‘liq.

Ilmiy bilish metodlarining nazariy asosi rivojlanib borayotgan fanning extiyojlari taqozasi bilan yuzaga kelgan bo‘lib, u tabiat, jamiyat va inson ongining murakkab hodisalarini to‘g‘ri obyektiv talqin etishga, fanning tabiiy aloqalarini ochishga imkon beradi. Hozirgi davrda ilmiy bilish faoliyatining takomillashgan shakllari va usullari, tartib qoidalari, mantiq‘i va tuzilmalari fanda yangi – yangi yutuqlarni qo‘lga kiritish imkonini yaratmoqda.

1.3. U yoki bu fanning nomi ko‘pincha shu fan o‘rganadigan sohani ifoda etadi. Masalan, “Zoologiya” fanining nomidan kelib chiqib, uni xayvonot olamini o‘rganuvchi fan ekanligini bilib olamiz. Shuningdek, psixologiya, filologiya, gnoseologiya va b. fan nomlarida ham ular o‘rganadigan sohalar aks etgan. Bu kabi fan nomlarining tarkibi ikki qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismi ma’lum bir sohani, ikkinchi (“logiya”) qismi ta’limot degan ma’noni bildiradi. “Logiya”- so‘zi ko‘p fanlar va ta’limotlarning nomida uchrashi bilan birga, alohida fanni ifodalovchi “Logika” terminining o‘zagini tashkil qiladi.

1.2. Logika (mantiq) eng qadimgi fanlardan biridir. Uning fan sifatida shakllanishi er.avvalgi IV asrdan boshlangan. Bu fan qadimda turli nomlar bilan atalgan. Qadimgi grek mutafakkirlaridan Demokrit uni “kanon”, Sokrat va sokratchilar esa “dialektika”, “epagoge”, “mayevtika”deb, Platon “syunagoge”, Aristotel “analitika”, stoiklar “logika”, Sharq peripatetiklari “mantiq”, O‘rta asr G‘arbiy Yevropa faylasuflari “dialektika” va keyinchalik “logika” deb atashgan. Hozirda “logika” atamasi insonning fikr yuritish jarayonini o‘rganuvchi fan sifatida dunyo olimlari tomonidan qabul qilingan.

Har bir fan kabi mantiq ham o‘zining o‘rganadigan obyekti va predmetiga ega. Tafakkur mantiq fanining o‘rganish obyektidir. Tafakkurni mantiq fanidan tashqari falsafa, fiziologiya, psixologiya, dialektika, kibernetika kabi boshqa fanlar ham o‘rganadi. Masalan, grammatika mantiq faniga yaqin bo‘lib, fikrni aniq va bexato ifodalashga yordam beradi. Tushuncha va mulohazalarning ifodalanish strukturasi aniqlashda ham grammatikaning roli katta. Falsafa tafakkurni moddiylik va ideallikning o‘zaro aloqadorligi nuqtai nazaridan o‘rganadi. Psixologiya tafakkurni ruxiy jarayonlar bilan bog‘liq xolda tadqiq etadi. Yuqorida tilga olingan fanlarning

har biri tafakkurga o‘z nuqtai nazaridan yondashadi, uning turli qirralarini ochib beradi.

Tafakkur nima? Tafakkur miyaning, eng avvalo ongning faoliyatidir. U muhokama yuritish, voqelikdagi buyum va hodisalarni taqqoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish kabi insonga hos qobiliyatlar bilan tavsiflanadi.

Tafakkur bilishning - ratsional (lotincha ratio – aql) bosqichini ifodalovchi, obyektiv olamni tushunchalar, mulohazalar, ilmiy nazariyalar, gipoteza va b.lar orqali faol aks ettirish, ularning o‘zgarish jarayonini va qo‘llash imkoniyatlarini aniqlovchi va belgilovchi ong faoliyatidir.

Tafakkur va aql sinonim tushunchalardir. Aqliy bilish, tafakkurlash voqelikni abstraktlashgan (mavhumlashgan) va umumlashgan xolda aks ettiradi. Tafakkurlash til bilan uzviy aloqada, ya’ni til fikrning voqe bo‘lish shakli hisoblanadi. Sharq mutafakkirlari tilga katta e’tibor berganlar. Hususan, Kay Kovus: “Hamma qobiliyatlardan eng yaxshisi nutq qobiliyatidir. Nutqni juda yaxshi va san’atkorona o‘rganib ol, doimo gapga chechan bo‘lishga odat qil. Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko‘p bo‘ladi”- deb ta’kidlaydi.

Tafakkur va intellekt tushunchalari o‘zaro bog‘liqdir. Intellekt (lot. Intellectus – tushunish, bilish) murakkab masalalar (vazifalar)ni sodda ko‘rinishga keltirish maqsadida mavhum tushunchalar bilan ishlash, muammoni bilish, tushunish va xal etish qobiliyatidir.

Intellekt tushunchasi individning barcha bilish qobiliyatlarini (hissiy qabullash, idrok, xotira, tasavvur, tafakkur, ...) birlashtiradi. Intellekt o‘z harakatlarini maqsadga erishish uchun ezgulik va haqiqatni hisobga olgan xolda rejalashtirish, tashkillashtirish va nazorat qilish qobiliyatidir. Intellekt qobiliyat sifatida bilish, o‘rganish, mantiqiy fikrlash, axborotni taxlil qilish va tizimlashtirish, uni qo‘llash, undagi aloqadorliklarni, qonuniyatlarni aniqlash kabi qobiliyatlar bilan birgalikda, ularning yordamida namoyon bo‘ladi. Aqlning sinchkovligi (qiziquvchanlik), fikrning teranligi, o‘tkirliги, harakatchanligi, mantiqiyliги va isbotlanganligi inson intellektining muhim belgilaridir.

Sinchkovlik, qiziquvchanlik voqea va hodisalarning mavjud munosabatlarini har tomonlama bilishga intilishdir. Fikrning teranligi zaruriyni tasodifiydan, asosiyni ikkinchi darajali bo‘lgan narsalardan ajratishdir. Aqlning xarakatchanligi, insonning mavjud shaxsiy va ijtimoiy tajribani keng qo‘llash orqali, buyum va hodisalarni yangi aloqa va munosabatlarida tezda tadqiq qilish, fikr yuritishdagi qolip (shablon)larni bartaraf etishdir. Mantiqiylik fikr-mulohazalarning aniq, izchil, ziddiyatsiz va asoslanganligidir. Isbotlilik, dalillanganlik mulohaza va xulosalarning chinligi, to‘g‘riligini zarur faktlar, qonuniyatlardan foydalanib asoslashdir. Fikrning kengligi masalaning xech bir jihatini e’tibordan chetda qoldirmay, uni bir butun yaxlit xolda qamrab olish va birdan ortiq yechimga egaligini aniqlashdir. Fikr yuritish natijalarini tanqidiy baholash, noto‘g‘ri yechimlarni chiqarib tashlash, natijasiz deb topilgan harakatlardan voz kechish tanqidiy tafakkurlashning belgilaridir.

Bilish, tushunish va maxorat intellektual faoliyatning uch jihatini tashkil etadi. Bilish (tanish) intellektning muhim shakllaridan biri bo‘lib, turli axborotlarni xotirada saqlash faoliyatidir. Intellektual faoliyat sohasida muvaffaqiyatga erishish

uchun mavjud axborotlarni fikrlash, hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqadorliklarini tushunish talab qilinadi. Bu bosqichda «nima uchun?», «qanday aloqasi bor?», «nima sababga ko'ra?» kabi savollarga javob izlanadi. Qo'llash mahoratini «buni qanday amalga oshirish mumkin?», «bundan nima kelib chiqadi?» kabi savollarga berilgan javoblar aniqlaydi. Mantiq ilmini o'rganish intellektual faoliyatning yuqori bo'lishiga yordam beradi, chunki mantiq intellektual faoliyatning normalarini o'rganadi.

1.4 Inson bilish jarayonida buyum va hodisalar, ularning sifat, xususiyatlari haqida tushunchalar xosil qiladi, fikr-mulohaza yuritadi, ularni mantiqiy bog'lab, xulosalar xosil qiladi. Bularning barchasini til, nutq vositasida amalga oshiradi. Tushuncha, mulohaza, xulosa chiqarish intellektual bilish faoliyatining natijalarini qayd etuvchi tafakkur shakllaridir.

Tushuncha fikrning shunday shakli, unda ma'lum bir belgisiga ko'ra predmetlar bir turkumga birlashtiriladi va boshqa predmetlar guruhidan ajratib olinadi. Masalan, "non" tushunchasida un, suv va tuz qo'shib qorilgan xamirdan ma'lum bir shaklga keltirilgan va yuqori haroratda (tandirda) pishirib olingan, oziqlanish uchun tayyorlangan maxsulot aks etadi. Nonning tarkibi va tayyorlanish usuli uning muhim belgisi bo'lib, shu belgiga ega bo'lgan predmetlarni bir guruhga jamlash uchun asos bo'ladi. Agar tushuncha (non) aks ettirayotgan predmetni A bilan, unda fikr qilinayotgan muhim belgilarni, ya'ni fikrlash elementlarini a, b, s,..., n bilan belgilasak, tushunchaning mantiqiy tuzilishini A (a, b, s,..., n) shaklida ifodalash mumkin.

Mulohaza voqelikdagi predmet va hodisalarning xolatini tasdiqlovchi fikrdir. Mulohazalar tilda darak gap orqali ifadalanadi. Masalan, "Hunarli kishi – xor bo'lmas" degan mulohazada predmet (hunarli kishi) bilan uning xossasi (xor bo'lmaslik) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. "Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy bilan zamondosh bo'lgan" degan mulohazada ikkita predmet (Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy) o'rtasidagi munosabat qayd etilgan. Agar (formal mantiqda qabul qilinganidek) predmet haqidagi tushunchani "S" bilan predmet belgisi haqidagi tushunchani "P" bilan belgilasak, unda mazmun jihatdan turli xil bo'lgan bu mulohazalarda R ning S ga xosligi tasdiqlangan deyish mumkin. Umumiy holda mulohazaning mantiqiy tuzilishini $S - R(emas)$ formulasi yordamida ifoda etish mumkin. Bunda "S" va "P" mulohazaning mazmunini tashkil etuvchi elementlardir.

Tushuncha va mulohazani farqlashda ularning shakli e'tiborga olinadi. Masalan: a'lochi o'quvchi(tushuncha) va o'quvchi a'lochidir (mulohaza).

Xulosa chiqarishda ham uning mazmunini tashkil etuvchi elementlarning bog'lanish usuli mavjud bo'lib, unga ko'ra o'zaro mantiqan bog'langan mulohazalardan yangi bir mulohazani xosil qilish mumkin.

Masalan, *Insonni kamolotga yetishtiruvchi narsalar foydalidir*

Ilm egallash insonni kamolotga yetishtiradi

Demak, ilm egallash foydalidir.

yoki

Tadbirkor insonlar reja bilan ish yuritadilar

Demak, reja bilan ish yuritadiganlar tadbirkor insonlardir.

Bu xulosa chiqarish yo'llari turlicha bo'lishiga qaramasdan, bir xil mantiqiy

strukturaga ega. Har ikkalasida ham xulosa chiqarish uchun asos bo‘lib xizmat qilayotgan mulohazalardan mantiqiy bog‘liqlik mavjud bo‘lgani sabab, xulosa xosil qilindi: $A_1, A_2 \dots A_n \rightarrow B$.

Yuqoridagi misollar fikrning mantiqiy shakli konkret mazmuniga nisbatan mustaqil holda mavjud bo‘lishini va o‘ziga xos qonuniyatlarga egaligini ko‘rsatadi. Shuning uchun ham mantiq ilmida fikrning mantiqiy shakli alohida o‘rganiladi.

Fikrning chin bo‘lishi va shakl jihatdan to‘g‘ri qurilishi ishonchli bilimga erishishning zaruriy shartlaridan biridir. O‘zi ifoda qilayotgan predmetga muvofiq keluvchi fikr chin hisoblanadi (“Bahor qishdan keyin keladigan fasl.”), predmetga mos kelmaydigan fikr yolg‘ondir (“Mashrab Alisher Navoiyning zamondoshi bo‘lgan.”).

Fikr chin bo‘lib, shakliga ko‘ra xato bo‘lishi va aksincha, fikr yolg‘on bo‘lishi, lekin shakliga ko‘ra to‘g‘ri tuzilgan bo‘lishi mumkin. Bunday xolat mantiqiy qonunlarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan bog‘liq. Fikrni to‘g‘ri qurishga tafakkur qonunlari talablariga rioya qilgandagina erishish mumkin. To‘g‘ri tafakkur prinsiplarining buzilishi muhokamaning noto‘g‘ri qurilishiga sabab bo‘ladi. Masalan,

O‘simlak yerdan baland.

Baland narsalar kattadir.

O‘simlik yerdan katta.

Bunda, “baland” tushunchasining ikki xil ma’nodan qo‘llanishi chin fikrlardan xato xulosa chiqishiga olib keldi. Yana bir misol:

Yo‘lbars - o‘txo‘r xayvon.

Qo‘y yo‘lbarsdir.

Demak, qo‘y – o‘txo‘r xayvon.

Bunda xato qurilgan muhokamadan xulosa chiqarish qoidalariga amal qilingani uchun chin xulosa chiqdi.

Tafakkurning mantiqiy shakllari va qonunlarini bilish, ulardan to‘g‘ri foydalanish bilish jarayonining samarali bo‘lishini ta’minlaydi.

2-nazariy mashg'ulot. Zamonaviy mantiqning asosiy yo'nalishlari va mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullari. (2 soat).

2.1. Aristotelning formal mantiq'iga munosabat va yangi mantiqiy sistemalarni yaratishga bo'lgan urinishlar.

2.2. Zamonaviy mantiqning asosiy yo'nalishlari.

2.3. Mantiq va psixologiyaning mantiqiy tafakkurni rivojlantirish mexanizmlariga oid nazariyalari.

2.1. Sxolastlashtirilgan Aristotel sillogistikasi katolik cherkovi siyosati va manfaatlarini ximoya qiluvchi qurolga aylangan edi.

Sxolastik mantiq tanqid qilingan ilk adabiyotlardan biri Lorenzo Valla (1407-1457)ning "Dialektik bahslar" asaridir. U ritorika (notiqlik)ni insonlarga tasir ko'rsatishga o'rgatuvchi fan deb, uni dialektika, yani sxolastik mantiqdan ustun qo'yadi. Fransuz faylasufi, mantiqshunos, notiq va pedagog Petr Ramus (Pier de la Rame 1515-1572) 21 yoshida "Aristotel aytganlarining hammasi yolg'on" deb, mantiqni isloh qilish g'oyasini taklif etadi. Aristotel mantiq'ini inkor qilar ekan Ramus, o'z mantiqiy talimotini yaratishda nutqqa etibor berdi, chunki insonning dastlabki aqliy rivojlanishi bevosita til, nutq bilan bog'liqdir. U mantiq va ritorikani bir fanga birlashtirib, uni "fikir yuritish sanati" deb ataydi.

2.2. Klassik mantiqqa, uning ikki qiymatli tamoyiliga muqobil holatda XX asrdan boshlab ko'p qiymatli mantiq deb nomlanuvchi yangi yo'nalish vujudga keldi.

Ko'p qiymatli mantiq noklassik mantiqning yo'nalishlaridan biri bo'lib, ko'p qiymatlilik tamoyiliga moslanuvchi mantiqiy nazariyalarni birlashtiradi. Ko'p qiymatlilik tamoyiliga ko'ra mulohazalar faqat chin yoki yolg'on bo'lib qolmasdan boshqa ma'nolarga (noaniq, bema'ni, ehtimol) ham ega bo'lishi mumkin. Ko'p qiymatli mantiqda A ga "A" va "A" emas bilan bir qatorda "A yoki A emasligi noma'lum" deb qaraladi. Natijada klassik mantiqning Uchinchisi istisno qonuni o'rniga to'rtinchi istisno qonuni yuzaga keladi.

$A \vee \neg A \vee \neg \neg A$ (A yoki A emas yoki A emas bo'lishi mumkin emas)

Vogelikda inson hamma vaqt ham qat'iy ravishda mulohazalarni chin yoki yolg'onga ajrata olmaydi. Aristotel xam o'z davrida ikki qiymatlilik tamoyilini shubxa ostiga olgan edi. "Talqin haqida" deb nomlanuvchi traktatining 9-bobida kelajak haqidagi mulohazalarning chinligini tahlil qilib, bu mulohazalar chin, yolg'on bo'libgina qolmay, noaniq bo'lishiga ham e'tibor qaratgan. Chunki kelajakda bo'lishi mumkin deb kutilgan xodisalar na qonunlar bilan, na mavjud xodisalar bilan sababiy bog'lanmagan bo'lishi va shuning uchun ham yo amalga oshishi yoki oshmasligi mumkin. "Ertaga dengiz jangi bo'ladi" mulohazasini tahlil qilar ekan, Aristotel unga ikki qiymatlilik tamoyilini qo'llash kelajakning avvaldan belgilab qo'yilganligini, ya'ni fatalistik oqibatlarga olib kelishini e'tirof etishdir deb ta'kidlagan.

Darhaqiqat, agar bu mulohaza chin bo'lsa, har qanday qaror va hatti-xarakatlardan qat'iy nazar ertangi jangning bo'lishi muqarrardir. Aks xolda "Ertaga

dengiz jangi bo‘ladi” degan mulohaza yolg‘on bo‘ladi. Agar bu mulohaza aynan shu vaqtda yolg‘on bo‘lsa, unda jang bo‘lmaydi. (Aks xolda mulohaza chin bo‘lgan bo‘lard.)

Shunday qilib, har qanday xolatda ham kelajakdagi xodisa aniq belgilangan bo‘ladi: dengizdagi jang zaruriy ravishda bo‘ladi yoki zaruriy ravishda bo‘lmaydi. Bu esa obyektiv tasodifiylik va ixtiyor erkinligini inkor qiladi. Aristotel bu fikrga qo‘shilmaganligi uchun ham argument sifatida qo‘llanilgan ikki qiymatlilik tamoyilini shubha ostiga oladi.

Aristotel ikki qiymatlilik tamoyilini sof mantiqqa oid deb hisoblamaydi, chunki bu tamoyilni kelajakda bo‘ladigan tasodifiy xodisalar haqidagi mulohazalarga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi. Bu esa ko‘p qiymatlilik tamoyilini e‘tirof etilishini talab qiladi. Lekin Aristotel va uning izdoshlari bunday qilishmaydi. Aristotelning modal mulohazalarga oid qarashlaridagina yuqoridagi xolat o‘z aksini topgan. Aristotel o‘z mantiqiy ta‘limotida ko‘p qiymatlilik tamoyilini qo‘llamaganligiga sabab shuki, bu tamoyil uning deduktiv nazariyasiga mos kelmas edi. Stagiritning deduktiv nazariyasi oddiy qat‘iy xukmlarga asoslanadi, unda shartli mulohazalarga asoslangan xulosa chiqarish, induktiv va analogiya batafsil ishlab chiqilmagan.

Qadimgi Xind falsafiy maktablarida ikki qiymatlilik tamoyili yetakchi bo‘lmagan. Xususan Jayn maktabining vakillari mulohazalar chin, yolg‘on va noaniq bo‘lishi mumkinligini e‘tirof etadilar. Ular mulohazalar yetti ma‘noga ega bo‘lishi mumkinligini ta‘kidlaganlar: “faqat chin”, “faqat yolg‘on”, “faqat noaniq”, “chin va yolg‘on”, “chin va noaniq”, “yolg‘on va noaniq”, “chin, xato va noaniq”.

O‘rta asrlarda yashab ijod etgan Yaqin va O‘rta Sharq mantiqshunos olimlari ikki qiymatlilik tamoyilini apodiktik (zaruriy) mulohazalarga xos deb bilganlar. Dialektik, ritorik mulohazalar qisman chin, qisman yolg‘on bo‘ladi deb ta‘kidlaganlar. Lekin ular ko‘p qiymatlilik tamoyili haqida fikr bildirmaganlar. Buning sabablaridan biri Aristotelning avtoriteti bo‘lsa, boshqasi Islom dinining ta‘siri bo‘lgan Islom diniga muvofiq, Qur‘oni Karimdagi barcha oyat va suralar, Payg‘ambar Muxammad (s.a.v.) ning aytgan gaplari mutlaq chin bo‘lgan. Ularga nisbatan “noaniq” degan mezon qo‘llanilmagan.

Yevropa falsafasi va mantiq‘ida ko‘p qiymatlilik g‘oyasiga XX asrgacha deyarli e‘tibor berilmagan.

1. **Lukasevichning uch qiymatli mantiq‘i.** Uch qiymatli mantiq ko‘p qiymatli mantiqiy sistemalarning bir ko‘rinishi bo‘lib, unda mulohazalarning chinlik qiymati 1 - chin, 0- yolg‘on, $\frac{1}{2}$ - tasodifiy (noaniq) deb qabul qilingan. Shunday sistemalardan biri polyak mantiqshunosi va faylasufi Yan Lukasevich () tomonidan ishlab chiqildi.

Lukasevich o‘zining uch qiymatli sistemasini qurishda kelajakdagi xodisalar haqidagi Aristotelning tamoyiliga tayandi. Kelajakdagi tasodifiy xodisalar haqidagi mulohazalarni chin yoki yolg‘on deb baholash mumkin bo‘lmaganligidan, Lukasevich ular uchun yangi qiymat (“tasodifiy”, “noaniq”) ni taklif qildi. Lukasevich taklifiga ko‘ra “har qanday mulohaza yo chin, yo yolg‘on yoki tasodifiydir”. Bu qiymatlar quyidagicha ifodalanadi: 1-chin, 0- yolg‘on, $\frac{1}{2}$ -tasodifiy (noaniq).

Mantiqqa yangi chinlik qiymatining kiritilishi murakkab mulohazalarning

chinlik qiymatini xisoblash masalasini qayta ko'rib chiqishni taqozo qildi. Lukasevichning fikricha, bu masalani ko'p qiymatli mantiqdagi yechimini topishda, klassik mantiqda qabul qilingan propozitsional bog'lovchilarning semantik talqiniga maksimal amal qilish zarur. Bunga ko'ra klassik argumentlar (1 va 0) ning ko'p qiymatli mantiqdagi qiymati klassik (ikki qiymatli) mantiqdagi qiymatiga mos kelishi kerak. Shu o'rinda agar biror formulaning tarkibiy qismidagi propozitsional o'zgaruvchilardan birining qiymati $\frac{1}{2}$ bo'lsa, unda uning chinlik qiymati qanday aniqlanadi degan savol paydo bo'ladi.

Lukasevichning uch qiymatli mantiq'i (L_3 sistemasi) da bu savolning javobini quyidagi tablitsalarga asoslanib, aniqlash mumkin:

Inkor tablitsasi.

A	\bar{A}
1	0
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
0	1

Konyunksiya tablitsasi $p \wedge q$

p/q	1	$\frac{1}{2}$	0
1	1	$\frac{1}{2}$	0
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	0
0	0	0	0

Dizyunksiya tablitsasi $p \vee q$

p/q	1	$\frac{1}{2}$	0
1	1	1	1
$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
0	1	$\frac{1}{2}$	0

Implikasiya tablitsasi $p \rightarrow q$

p/q	1	$\frac{1}{2}$	0
1	1	$\frac{1}{2}$	0
$\frac{1}{2}$	1	1	$\frac{1}{2}$
0	1	1	1

Ekvivalentlik tablitsasi $p \equiv q$

p/q	1	$\frac{1}{2}$	0
1	1	$\frac{1}{2}$	0
$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	$\frac{1}{2}$
0	0	$\frac{1}{2}$	1

Tablitsalarning taxlili shuni ko‘rsatadiki, Lukasevich sistemasida noaniq hukm ($\frac{1}{2}$)ning inkori ham noaniqdir; konyunksiya minimum qiymatga, dizyunksiya maksimum qiymatga ega. Lukasevich sistemasida ikki qiymatli mantiqdagi moddiy implikasiya o‘rniga, qat’iy implikasiya tushunchasi kiritilgan. Formulalar qiymatlarining bunday ko‘rinishlari matritsa deb aytiladi.

KONSTRUKTIV MANTIQ

Konstruktiv obyekt tushunchasi konstruktiv matematikaning asosiy tushunchasi bo‘lib, muayyan tuzilishga, tartibga ega bo‘lgan obyektlarni ifodalaydi. Bu tushunchaning mohiyatini aniqlash uchun quyidagi misolni ko‘rib chiqamiz: u, i, ye, n, v, r, s, t (3 ta unli 5 undosh xarf) universitet so‘zini tashkil qiluvchi xarflardir. Universitet so‘zi elementar, oddiy konstruktiv obyekt hisoblanadi. Biz shu so‘z tarkibidagi xarflardan boshqa elementar konstruktiv obyektlarni xosil qilishimiz mumkin (sut, un, nerv, tush, it, trest, rus ivrit va h.k.). Bu oddiy konstruktiv obyektlar kelishilgan qoidalarga ko‘ra tuziladi. Ulardan esa yanada murakkabroq konstruktiv obyektlar tuziladi. Agar obyektни qurish usuli ko‘rsatilgan bo‘lsa (potensial holda bo‘lsa ham) bunday konstruktiv obyektни mavjudligi isbotlangan hisoblanadi. Masalan: 505 va 44 sonlarining ayirmasiga algoritmi qo‘llasak, muayyan tartibdagi konstruktiv obyektlarni hosil qilamiz:

505	505	505	505
<u>44</u>	<u>44</u>	<u>44</u>	<u>44</u>
	1	61	461

инс-т, ер. Етти, сув, уруш, устун,
чексиз сўзларни тузиш мумкин.

Har bir konstruktiv obyekt bevosita avvalgi konstruktiv obyekt orqali aniqlanadi.

Rus matematigi Y.A.Petrov fikricha konstruktiv obyekt deb bevosita kuzatish mumkin bo‘lgan yoki aniq va tushunarli usul bilan qurilgan (algorifmi bo‘lgan) obyektlarga aytish mumkin. Agar obyektlarni qurish uchun keng imkoniyatlar mavjud bo‘lsa, unda bunday obyektlar konstruktiv hisoblanmaydi.

Epistemik mantiq – (grek. *episteme*- bilim) modal mantiqning bo‘limi bo‘lib, tarkibida “ishonadi” (“hisoblaydi”), “shubhalanadi”, “rad etadi”, “biladi”, “isbotlanadigan”, “rad etiladigan”, “hal qilib bo‘lmaydigan” kabi modal operatorlar bo‘lgan mulohazalarning mantiqiy aloqalarini o‘rganadi. Ma’lumki, bilim ishonch va e’tiqoddan farq qiladi. Bilim hamma vaqt chin bo‘ladi. Ishonch, e’tiqod esa chin yoki soxta (yolg‘on) bo‘lishi mumkin. Shu asosda epistemik mantiq ikki turga ajratiladi: bilim mantiq‘i va ishonch mantiq‘i. Bular bir- biridan dastlabki tushunchalari va qonunlari bilan farq qiladi. Bilim mantiq‘i birinchi marotaba avstriyalik matematik va mantiqshunos olim K.Gyodel (1906-1978) tomonidan ishlab chiqilgan. Bilim mantiq‘ida “isbotlanadigan” – boshlang‘ich

tushuncha bo‘lib, uning qonunlari quyidagicha:

- agar fikr isbotlanadigan bo‘lsa, u chindir (faqat haqiqatni isbotlash mumkin, yolg‘onni chin deb isbotlab bo‘lmaydi);
- isbotlanadigan holatning mantiqiy natijasi (oqibati) ham isbotlanadigan bo‘ladi;
- agar nimadir isbotlanadigan bo‘lsa, uning isbotlanadigan ekanligi ham isbotlanarlidir;
- mantiqiy ziddiyat isbotlanmaydi va h.k.

Bilim mantig‘iga haqiqat mantig‘i misol bo‘la oladi. Uning qonunlari quyidagicha:

- agar fikr chin bo‘lsa, uning inkorining ham chinligi noto‘g‘ridir;
 - konyuksiya tarkibidagi har ikki mulohaza chin bo‘lganda, u chin bo‘ladi.
- Ishonch mantig‘ining boshlang‘ich tushunchasi “ishonadi” (“hisoblaydi”) bo‘lib, ushbu tushuncha orqali “shubhalanadi” va “rad etadi” tushunchalari aniqlanadi:
- subyekt nimadandir shubhalanar ekan, unda u shu narsaga ham, uning ziddiga ham ishonmaydi;
 - subyekt nimanidir rad etar ekan, unda shu narsaning ziddiga ishonadi.
- Quyidagi holatlar ishonch mantig‘ining qonunlaridir:
- bir vaqtning o‘zida ham ishonish, ham shubhalanish; ishonch hosil qilish va rad etish; shubhalanish va rad etish mumkin emas;
 - subyekt nimaningdir shunday ekanligiga yo ishonadi, yo shubhalanadi, yoki uni rad etadi;
 - bir vaqtning o‘zida nimagadir va uning ziddi bo‘lgan narsaga ishonish mumkin emas.

“Biladi”, “chin”, “isbotlanadi” tushunchalariga nisbatan, ma’lum bo‘lgan narsaning mantiqiy natijasi ham ma’lumdir, chinniki-chindir, isbotlanadiganniki - isbotlanadigandir. Huddi shu prinsipni “ishonadi” tushunchasiga nisbatan qo‘llab bo‘lmaydi, chunki bu holat “hamma narsadan xabardorlik” deb nomlangan mantiqiy paradoksni keltirib chiqaradi. Masalan, agar kimdir Yevklid geometriyasining beshta postulatiga ishonsa, unda uning geometriyasiga ham to‘liq ishongan bo‘ladi. Lekin, bunday emas. Postulatlarga ishongani bilan, u odam Pifagor teoremasini bilmasligi va uning to‘g‘riligiga shubha qilishi mumkin.

Baholash mantig‘i – mantiq ilmida baholovchi mulohazalarning mantiqiy tuzilishi va mantiqiy bog‘lovchilarini o‘rganuvchi bo‘lim. Baholash mantig‘i modal mantiqning tarmoqlaridan biri bo‘lib, “yaxshi”, “yomon”, “ahamiyatsiz” tushunchalari orqali shakllanuvchi absolyut baholash mantig‘i va “yaxshiroq”, “yomonroq”, “teng qimmatli (bir xil)” tushunchalari orqali shakllanuvchi qiyosiy baholash mantig‘ini o‘z ichiga oladi. Qiyosiy baholashda bir narsaning boshqasiga nisbatan afzalroq ekanligi aniqlanadi, u alohida yo‘nalish sifatida o‘rganiladi. (*Afzalliklar mantig‘i*) Baholash mantig‘ida quyidagi holatlar muhim hisoblanadi:

- hech bir narsa bir vaqtda ham yaxshi, ham ahamiyatsiz; ahamiyatsiz va yomon bo‘lmaydi;
- agar biror narsa ahamiyatsiz bo‘lsa, uning aksi ham ahamiyatsizdir;
- baholanayotganlarning birinchisi yaxshi va ikkinchisi yaxshi bo‘lishi mumkin, agar faqat birinchi va ikkinchisi birga yaxshi bo‘lsa.

Baholash mantig'ida aksiologik to'liqlik va aksiologik ziddiyatsizlik tamoyillari (prinsiplari) amal qiladi. Aksiologik to'liqlik tamoyiliga ko'ra, obyekt yaxshi yoki ahamiyatsiz yoki yomon deb baholanadi. Aksiologik ziddiyatsizlik tamoyiliga ko'ra, bir-biriga o'zaro zid bo'lgan holatlar birgalikda yaxshi (yomon) bo'lmaydi. Bu tamoyil qabul qilingan baholash tizimining ichki ziddiyatsizligini talab qiladi, aslida esa baxolash ko'pincha noizchil bo'ladi. Baholovchi mulohazalar kundalik hayotda va ijtimoiy falsafiy fanlarda keng qo'llaniladi. q. *baholovchi mulohaza, norma*.

Afzalliklar mantig'i – bir narsaning boshqasiga nisbatan afzalroq ekanligini aniqlovchi *qiyosiy baholash mantig'i*. Qiyosiy baholashni mantiqiy tadqiq qilish XX asrning 40-yillaridan boshlangan. Afzalliklar mantig'ida “yaxshi” va “yomon” o'zaro aniqlanuvchi tushunchalar deb qabul qilinadi. M: “to'g'rilik egrilikdan yaxshi” va “to'g'rilikdan egrilik yomon” mulohazalari o'zaro aniqlanuvchidir. Teng qimmatlilik obyektning yaxshi ham, yomon ham emasligini bildiradi. Yaxshi deb baholangan obyektlar kabi, yomon deb baholangan obyektlar ham o'zaro teng qimmatli bo'lishi mumkin. Afzalliklar mantig'ida quyidagi holatlar qonundir:

- hech narsa o'zidan yaxshi emas;
- agar birinchisi ikkinchisidan yaxshi bo'lsa, ikkinchisining birinchisidan yaxshi ekanligi noto'g'ri;
- bir narsa boshqasiga nisbatan ham yaxshi, ham yomon bo'lolmaydi;
- agar birinchisi ikkinchisidan yaxshi bo'lsa, ikkinchisi uchinchisiga teng qimmatli bo'lsa, unda birinchisi uchinchisidan yaxshi;
- har bir narsa o'z-o'ziga teng qimmatlidir;
- agar birinchisi ikkinchisiga teng qimmatli bo'lsa, ikkinchisi uchinchisiga teng qimmatli bo'lsa, unda birinchisi uchinchisiga teng qimmatli.

Afzalliklar mantig'ida qiyosiy baholash uchun aksiologik to'liqlik tamoyilidan foydalaniladi. Bu tamoyil ba'zi sohalarida (arifmetika, geometriya) amal qilmaydi. Afzalliklarning ba'zi turlarida *tranzitivlik qonuni* namoyon bo'ladi: agar birinchi ikkinchidan yaxshi bo'lsa, ikkinchi uchinchidan yaxshi bo'lsa, unda birinchi uchinchidan yaxshi. Afzalliklar mantig'i oqilona tanlashni – mavjud alternatalardan eng qimmatlisini tanlab olishni bildiradi. Shuning uchun tranzitivlik qonuni oqilona tanlashning zaruriy sharti bo'lib qoladi.

2.3. Lateral tafakkur – 1968 yili Edvard de Bono (1933y t.t.) tomonidan kiritilgan, masalalarga yondashish va xal qilishda, noan'anaviy, ijodiy tafakkurlashni xarakterlovchi atama. Lateral tafakkurlash odatiy *pattern*larga asoslangan vertikal tafakkurlashdan dastlabki shartlarni shubha ostiga olish, ularni asosiy yo'nalishdan chetga chiquvchi (yondosh) nuqtai nazardan (*freym*) tadqiq qilishdir. Lateral tafakkurlashda biron- bir masalaning an'anaviy yechimi yangi *nuqtai nazardan* o'rganilib, uning mantig'ini buzib ko'rishga harakat qilinadi, ya'ni eski shablon olib tashlanadi. Yangi nuqtai nazarga xos yangi g'oyalari aniqlanadi, ular o'rtasida mantiqiy aloqadorlik o'rnatilib, masalaning yangi yechimi beriladi. Falsafa tarixida “falsafaning bosh masalasi”ni xal qilishdagi turli g'oyalarning ilgari surilishi buning yaqqol misolidir.

Edvard de Bono lateral tafakkurlashning “Oltita shlyapa” deb nomlanuvchi

usulini taklif qilgan. Bu usulga ko‘ra har bir shlyapa alohida rangda bo‘lib, masalaga turli tomondan yondashishni yaqqol tasvirlaydi:

Oq shlyapa – raqam va faktlarni taxlil qiladi –analitik tafakkurlash;

Qizil shlyapa –emotsional (xis-tuyg‘ularga asoslangan) tafakkurlash;

Qora shlyapa – tanqidiy (shubhalanuvchi) tafakkurlash;

Sariq shlyapa–tajriba natijalarini taxlil qiluvchi, optimistik tafakkurlash;

Yashil shlyapa – yangi g‘oyalarni yaratuvchi ijodiy tafakkurlash;

Ko‘k shlyapa – umumlashtiruvchi, yakuniy xulosaga keluvchi tafakkurlash.

Edvard de Bononing bu usuli masalaga har safar yangi nuqtai nazardan qarashni, obrazli qilib aytganda shlyapani almashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Traditsion tafakkurlash metodlari odatdagi vaziyatlarga nisbatan standart yechimlarni beradi. Lekin hozirgi tez o‘zgarib borayotgan globallashuv davrida yangicha tafakkurga – yangi g‘oyalar va rivojlanish yo‘llarini yaratuvchi ijodiy, konstruktiv tafakkurlashga talab ortib bormoqda. Edvard de Bono taklif qilgan lateral tafakkurlash shunday talabga javob beruvchi konsepsiyalardan biridir.

Divergent tafakkur (lot. *divergere* – tarmoqlanish, ajralish) – muammo va masalalarni xal qilish uchun qo‘llaniladigan ijodiy tafakkurlash metodi. Unda bir muammoning turli jihatlari qamrab olinadi, muammoga turli tomondan yondashib, to‘g‘ri va teng qimmatli ko‘plab yechimlari izlanadi. Divergent tafakkur innovatsion usullarni, noan’anaviy g‘oyalarni izlashga yo‘naltirilgan.

Konvergent tafakkur (ing. *converge* – bir nuqtada mos kelish) – muammoning yagona, to‘g‘ri yechimi mavjudligini taxminlovchi mantiqiy, (diskursiv) tafakkur.

Konvergent tafakkur ay-kyu va ta’limning klassik usuli bilan o‘zaro mos keladi.

Kreativ tafakkur (ing. *creativity* – ijod qilish, yaratish) – shaxsning nisbatan barqaror xarakteristikasini tashkil etuvchi ijodiy iste’dod darajasi, ijod qilishga bo‘lgan qobiliyati.

3-nazariy mashg'ulot. Savol va javobning mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o'rni (2 soat).

- 3.1 Savol-javob dialogning yadrosi sifatida.
- 3.2 Savolning mantiqiy strukturasi va turlari.
- 3.3. Javob, javobning turlari.
- 3.4.Savol-javob jarayonida uchraydigan hiylalar.
- 3.4. Argumentlash jarayonida savol-javob texnikasi.

Mavzuning tayanch tushunchalari: *savol, javob, o'rinli savol, o'rinsiz savol, ijobiy va salbiy savollar, qarz javob.*

Kommunikatsiya jarayoni subyektlar o'rtasidagi verbal, noverbal shaklda axborot almashinuvidan iborat. Har qanday kommunikativ faoliyat avvalo salomlashish va tanishishdan (agar muloqot ishtirokchilari bir-birini tanimasa) boshlanadi. Bu kommunikativ muloqotning eng muhim shartidir. Xalqimizda bu xolat o'ziga xos savol-javob ko'rinishida amalga oshadi. Buning dalili sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanidan olingan quyidagi parchani taxlil qilib ko'ramiz:

"Otabek o'zi bilan ko'rishgan mundaki ikki yot kishini tanimaganliqdan bir-ikki qayta ularni ko'z ostidan kechirdi. Buni payqag'an Ziyo shohichi Otabekka tanitdi:

— Amakilaringizni siz tanimag'andirsiz albatta, — dedi. — Bu kishi otangizning yaqin do'stlaridan Mirzakarim qutidor. Bu zot Andijon savdog'arlaridan Akram hoji.

Otabek qaytadan Mirzakarim qutidorni ko'zdan kechirdi.

— Ota qadrdonlari bilan tanishdirg'aningiz uchun rahmat, amak, — dedi va Akram hoji bilan Mirzakarim akaga tavozu'landi. — Otam sizlardek yaqin do'stlariga salom aytishni menga amonat topshirg'an edilar.

— Rahmat, sog' bo'lsinlar.⁸".

8 Қодирий А. Ўтган кунлар. www.ziyouz.com kutubxonasi б.6-7.

Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, savol-javob muloqot qiluvchilarning bir-birini tanishlari, yaxshi munosabatlarni o‘rnatishlarining (shuningdek munosabatlar yomonlashuvining ham) muhim omilidir. Savol-javobni tashkil qilish bilan bog‘liq masalalar mantiq ilmida o‘rganiladi.

Savol va javob – odamlarning, anglash va muloqot subyektlarining aqliy-nutqiy faoliyatining alohida yo‘nalishini belgilovchi ikkita o‘zaro bog‘liq atamalar bo‘lib, ular obyektiv dunyo haqidagi aniq, to‘liq bilimlarni (ma‘lumot) olish va yangi bilimlarni (yangi ma‘lumotlarni) izlashga xizmat qiladi. Subyekt x o‘zining anglashga oid va muloqot qilish faoliyati jarayonida turli savollar qo‘yadi, va ularga boshqa subyektlardan turli ko‘rinishdagi javoblar oladi yoki ularga o‘zi javob beradi.

Savol – bu subyekt x o‘ziga ma‘lum obyektни anglash yoki o‘ziga ma‘lum bo‘lgan bilimlarni to‘ldirish (yangi ma‘lumot olish), olingan bilimlarni haqiqiylikini aniqlashni xohlaganda fikrlarni izhor qilish shaklidir. Ifodalashning tilga oid shakli sifatida savol so‘roq gapdan iborat va uning tuzilmasiga quyidagi savol so‘zlar kiradi - /”yoki?"/, /”Nima?"/, /”Qachon?"/, /”Qayerda?"/, /”Nima uchun?"/. Subyekt x bu savollarni bergan holda o‘ziga ma‘lum bo‘lgan bilimlarni to‘ldirish, ularning rost yoki yolg‘onligini aniqlashga intiladi. Savollarning mantiqiy xususiyatlari quyidagi tushunchalar yordamida belgilanadi /”to‘g‘ri shakllantirilgan savol"/, /”noto‘g‘ri shakllantirilgan savol"/.

Subyekt x tomonidan shakllantirilgan savol javob olishni talab etadi. Javobning mantiqiy xususiyati quyidagi tushunchalarda ifodalanadi: /”javob rostmi /”yoki” yolg‘onmi”/.

Javob – bu savol natijasida vujudga kelgan mulohazadir. Shunday qilib, savol va javoblar o‘zaro uzluksiz bog‘langan bo‘ladi.

Savol turlari

Obyektiv dunyoni anglash jarayonining zamonaviy bosqichida savollarning quyidagi turlari ajratib ko‘rsatiladi:

- aniqlovchi va to‘ldiruvchi;
- oddiy va murakkab;
- muammoli;
- ma‘lumot olishga qaratilgan;
- ochiq va yopiq;
- o‘rinli va o‘rinsiz.

Ushbu savollarning o‘ziga xos xususiyatlarini ta’riflab chiqamiz:

Aniqlovchi savollar (yoki – savol) muayyan anglash obyektiga (uning

mavjudligiga, unga tegishli bo'lgan xususiyatlariga) tegishli bilim (ma'lumot)larni aniqlashtirishni talab etadi. Masalan: "Aslida ham gazeta birinchi marotaba Y.Sezar davrida Rimda vujudga kelganmi?"/"O'zga sayyoraliklar mavjudmi?"/"Marsda hayot bormi-yo'qmi?". Aniqlovchi savolga ko'plab javoblarning faqatgina ikki ko'rinishi mavjud bo'ladi - /"ha"/ yoki /"yo'q/".

to'ldiruvchi savollar (/nima – savol/) javobda o'rganilayotgan predmet bo'yicha qo'shimcha bilim (ma'lumot)larni talab etadi: /"Nima tezroq o'zgaradi? Xuquq tizimimi yoki qonunchilik tizimimi?"/; /"Talabaga yaxshi o'qishi uchun nima zarur? Biroq ezgu ishlarni boshlash uchun nima zarur?"/. To'ldiruvchi savollar kontekstga bog'liq ravishda ko'plab javoblarni talab etadi.

oddiy savol – tuzilmasiga faqatgina bitta savol kiradigan savol (so'roq gap): /"Birinchi kompyuter qachon yaratilgan?"/

murakkab savol – uning tuzilmasiga ikki va undan ortiq savollar kiradi (so'roq gaplar). U konyunksiyaning yoki dizyunksiya mantiqiy shakliga ega (A yoki V).

muammoli savol – mazmunida muayyan muammoni ifodalovchi so'roq gap; anglashga oid jarayonning muayyan bosqichida bir turli javob berish mumkin bo'lmagan savol - /"ha"/ yoki /"yo'q/". /"Fizika va kimyo qonunlari yordamida inson hayotining ma'naviy ifodalarni izohlash imkoni mavjudmi?"/Alohida sharlardan boshqa shar ham mavjudmi, yoki g'ishtdan qurilgan uylardan boshqa uy bormi?"/ (Umumiy va yakkalik muammosi Arastu tomonidan ifodalangan), /"Robotlar kelajakda odamlar ustida hukmronlik qiladimi?"/, /"Yerdan tashqarida ongi hayot mavjudmi?"/.

Ma'lum hodisa va jarayonlar, harakat va voqealarning mavjudligi sabablari haqidagi savol (/nima uchun – savol/) – so'roq gaplarning muayyan obyektlarni anglash jarayonida ularning mavjud bo'lishi sabablarini aniqlash va izohlashga harakat qilingan alohida ko'rinishi (/Yerdagi iqlim nima sababdan o'zgaradi?"/, /"Sen nima uchun o'qishni xohlamaysan?"/, /"Nima uchun siyosatchilar hokimiyatga intiladilar?"/).

Axborotga oid talablar – x shaxs muayyan predmet haqidagi aniq ma'lumotga ega bo'lishni istaganda shakllantiruvchi so'roq gap: /"Lvov – Kiyev poyezdi qaysi platformadan yuradi?"/.

Aniq va tushunarli javoblarni talab etuvchi mantiqan aniq va tushunarli savollardan ritorik, provokatsion (ig'voga oid), safsatabozlikka oid (sofizmga oid) savollar.

Ritorik savollar rostlik yoki yolg'onlik ahamiyatga ega bo'lmagan javobni talab etadi, chunki savolning o'zida aniq javob mavjud bo'ladi. Masalan: /"Kim uzoq yashashni istamaydi?"/, /"Kim sog' bo'lishni xohlamaydi?"/.

Provokatsion- chalg'ituvchi savol uning asosida /"ha"/ yoki /"yo'q/" savoldan qat'iy nazar, savolda ifodalanayotgan savolda unga tegishli bo'lgan

xususiyat tan olinadigan yashirin ma'lumotni qamrab oladi: /"Ha sen yolg'onchimisan?"/"Seni o'g'ri deyishyapti?/.

Safsatabozlikka oid savollar abstrakt noaniq atamalarni qo'llashdagi atayin qilingan mantiqiy xato, atamalar bilan amallar bajarish asosida shakllantirilgan, ko'plab ma'nolarga ega bo'lgan provokatsion tarzda va boshqa intellektual harakatlar asosida qurilgan va bu kabi savolga javob sofist eshitishni istagan savoldir: /"Sen hozir parda ortida turgan odamni taniysanmi? – Yo'q – Parda ortida sening otang Itak turibdi, sen uni taniysan"/.

Mantiqiy tahlil savolning ifodalanishining to'g'riligi yoki noto'g'riligini aniqlaydi. To'g'ri savol mantiq qonunlarga muvofiq ravishda shakllantiriladi. U quyidagi talablarga javob berishi zarur:

1. savollarning dastlabki asoslari haqiqiy bo'lishi zarur;
2. so'roq gaplar aniq mazmun va predmatga oid ma'noga ega bo'lgan nomalarga ega bo'lishi lozim;
3. so'roq gaplar so'roq gap shakllantirilayotgan tilning sintaksis talablariga muvofiq bo'lishi mumkin.

Noto'g'ri shakllantirilgan savollar yuqorida aytib o'tilgan talablarga javob bermaydi. Shakllantirilgan savolning to'g'ri yoki noto'g'riligini gnoseologik, semantik, evristik, mantiqiy kontekstlardan aniqlash mumkin.

Gnoseologik kontekstda shakllantirilgan savolning dastlabki asosi haqiqiy bo'lishi, ya'ni savol predmeti haqidagi haqiqiy bilim (ma'lumot)ni ifodalashi zarur. Masalan: "oq ayiqlar qayerda yashaydi?", - degan savol gnoseologik jihatdan to'g'ri bo'ladi, chunki oq ayiqlar haqiqatan ham mavjud va o'z yashash muhitiga ega. "Kentavlar qayerda yashaydi?" savoli – gnoseologik noto'g'ri, chunki kentavrlar afsonalardagi maxluqlar sifatida mavjud bo'lmagan.

Semantik kontekstda so'roq gapdagi aniq ma'no va predmetga oid mazmunga ega bo'lgan yoki turli ma'nolarga ega bo'lgan nomlar aniqlanadi, buning natijasida shakllantirilgan savolning bir xil ma'noga egaligi yo'qoladi. Masalan: "Bugun psixologiya bo'yicha ma'ruza qaysi auditoriyada bo'ladi?" – to'g'ri, "Siz radikal misiz?" degan savol semantik jihatdan noto'g'ri, chunki "radikal" atamasi turli ma'nolarga ega. Matematikda radikal – ildizni aniqlash jarayonini belgilab beruvchi alohida matematik belgi bo'lsa, siyosatda radikal atamasi – o'ta keskin yoki radikal siyosiy qarashlar va muayyan ijtimoiy-siyosiy muammolarni hal etish usullariga ega bo'lgan insonni bildiradi.

Evristik kontekstda shakllantirilgan savol mavjud bilim asosida uning dastlabki maqsadini tashkil etuvchi bilish jarayonida yangi bilim (yangi ma'lumot) qo'shish qo'shmasligi aniqlanadi. Shunday qilib, /"bitta qum zarrasi uyum hosil qiladimi?"/ – evrestik jihatdan to'g'ri, chunki u yangi bilim taqdim qiladi.

Mantiqiy kontekstda shakllantirilgan savol mantiq qonunlariga muvofiqligi yoki muvofiq emasligi aniqlanadi. Agar savollar shakllantirilayotganda mantiq

qonunlariga amal qilinmasa, u holda mantiqiy xatolar vujudga keladi. Jumladan: a) tuzilmasiga ko‘ra murakkab bo‘lgan savol mazmuniga ko‘ra turli bo‘lgan bir nechta savolni qamrab oladi, va ularga turli javoblar berilishini talab etadi. Ushbu xato /”bir savolda bir nechta savollarni aralashtirib yuborish/” (falla da plurium interrogationum) nomini oldi. Masalan, quyidagi savolda: /”Kim xuquq subyekti hisoblanadi va u g‘ayriqonuniy harakatlarni amalga oshirishga qodirmi?/”, bu savolda ichki qarama-qarshilik nazarda tutilmoqda. Aytaylik /”Vijdonli firibgar mavjudmi?/”, /”Axmoq qachon aqlli bo‘ladi?/2, Agar A shaxs ham, V shaxs ham bu narsani o‘g‘irlamagan bo‘lsa, ularning qay biri uni o‘g‘irlagan bo‘lishi mumkin?/”.

Javobning mantiqiy ta‘rifi

Javob – savol natijasida vujudga keladigan fikrning tildagi ifodasi (“Qo‘ziqorinlar qanday ko‘payadi? – Urug‘dan”)bo‘lib, va u axborot talabiga javob beradi (“Toshkent – Samarqand poyezdi qaysi platformadan yuradi?”).

Mantiqiy ta‘rifga ko‘ra savolga javob rostlik yoki yolg‘onlik noaniqlik ma‘nosiga ega bo‘ladi. Masalan, quyidagi savol shakllantiriladi: “/Braziliya dunyoning qaysi qismida joylashgan?/, Janubiy Amerikadami?/” (va) javob: /”Braziliya Shimoliy Amerikada joylashgan/”.

Javob turlari:

1. Savollarning o‘zgaruvchanligiga ko‘ra javoblar tanlovga oid va tanlov imkoni bo‘lmagan turlarga bo‘linadi: /”Petr do‘stlari bilan o‘tirishdan so‘ng uyiga qaytdimi?/ uyiga qaytdimi?/”, /”Petr uyiga ketdi?/”, quyidagi savol esa tanlovga o‘rin qoldirmaydi /”Odamlar o‘ladigan mavjudotmi?/” Ha, odamlar o‘ladigan mavjudot/”.
2. Qo‘yilgan savolga javobda ma‘lumot aniq yoki noaniq ifodalanganligiga qarab uni bevosita va bilvosita savolga ajratadilar. Bevosita javob aniq ma‘lumotni ifodalaydi (/”Don Kixot/” romani muallifi kim?/” - Servantes). Bilvosita savol javobi ikki xil ma‘noda keltiriladi:

a) ikkilangan inkor qilish /”Don Kixot/” asarining muallifi Servantes emasligi noto‘g‘ri);

b) ikkinchi darajali javob so‘rayotgan kishi o‘z savoliga olmoqchi bo‘lgan javobni taqdim qilmaydi (/”Mantiq fanining asoschisi kim?/” - /”Aflotunning shogirdi va Iskandar Zulqarnaynning ustoz bo‘lgan Qadimgi Gretsiyalik faylasuf/”).

Savolga javob mukammal (to‘liq) yoki qisman to‘liq ma‘lumotga ega ekanligidan kelib chiqqan holda uni to‘liq yoki noto‘liq javobga ajratiladi. To‘liq javob shakllantirilgan savolga mukammal javob taqdim qiladi. Mantiq qonunlarining buzilishi sababli savollarga beriladigan javoblarda xatoliklar vujudga keladi:

a) savolning bevosita o‘ziga berilmagan javob. Masalan, A talabaning tanlash mumkin bo‘lgan /”Boraman/” yoki /”Bormayman/” javobi talab etiladigan /”Sen bugun ma‘ruzaga borasanmi?/” savoliga V talaba /”Men uyga ketaman/” javobini beradi. Javob aniq emas, chunki V talabaning uyiga qachon – ma‘ruza vaqtidami

yoki ma'ruzadan so'ng ketishi aniq aytilmagan;

b) ichki qarama-qarshilikka ega bo'lgan javob. Masalan, /"Xotinni tinglash shartmi?"/;

v) savolga javob o'ta keng yoki o'ta cheklangan. Masalan, /"Mantiq fanining o'rganish predmeti nima?"/ degan savolga quyidagi javob o'ta cheklangan javob hisoblanadi: /"Mantiq fanining o'rganish predmeti tafakkur shakllari hisoblanadi"/;

g) aniq va ravshan tarzda shakllantirilgan va aniq va lo'nda javobni talab etadigan savolga keng ko'lamli /"falsafiy"/ javob qaytariladi, ya'ni javob beruvchi berilgan savol atrofida falsafiy fikrlar bildira boshlaydi, turmushning turli sohalariga tarixiy sayohatlar uyushtiradi, savolga esa aniq javob berilmaydi.

Diskursning turli ko'rinishlarida (siyosiy, xuquqiy) bu kabi mantiqiy xato ko'pincha atayin sodir etiladi va diskurs ishtirokchilaridan biri savolga tegishli avob berishdan qochish maqsadida qo'llaydigan sofistlik usul sifatida izohlanadi.

Savol-javob namunalari:

Badiiy adabiyotda:

Maxtumdqli:

Ul nimadir darvozasiz qal'adir?

Ul nimadir derazasiz binodir?

Turdi shoir:

Ul ko'ngildir, darvozasiz qal'adir,

Ul qabrdir, derazasiz binodir.

Maxabxarata" dan:

O'rmon devi:

-Chin ma'nodagi osoyishtalik deb nimani tushunsa bo'ladi?

Yudhishthira:

-Ko'ngil osoyishtaligini.

-Qanaqa kasal davosiz?

-Ochko'zlik.

Axborotni yig'ish va tekshirishning taktik usullari va xiylalari savol berishga asoslanadi.

Savollarni chin yoki yolg'on deb tasniflash mumkin emas. Buning uchun ko'proq o'rinli-o'rinsiz, ma'noli-ma'nosiz, to'g'ri-noto'g'ri, to'liq-to'liqsiz kabi tasniflardan foydalaniladi.

Xar qanday savolda axborotni aniqlashga qaratilgan element mavjud bo'lib uni tekshirish, baholash va faollashtirish kerak bo'ladi. Savollarni bilib tanlash, tuzish va muayyan tartibda berish orqali muammoni xal qilish uchun yordam beruvchi sharoitni tug'dirish va yechimini tezroq aniqlashga imkoniyat yaratiladi.

Mulozamat savollar – salomlashish va xol-axvolni so'rash.

Axborot olishga qaratilgan savollar:

1. **Alternativ savol** javobni tanlash doirasini toraytiradi

-Ba'zi alternativ savollarga javob berish qiyin.

2. **Talab qiluvchi savollar**

Savollarda shunday iboralar ko'llaniladiki ular savolga tasdiqlovchi oxang beradi v suhbatdosh faqat ijobiy javob berishga majbur bo'ladi:

-Siz buni inkor etolmaysiz to'g'rimi?

-Shubhasiz siz bu predmetni taniysiz?

-Boshqa yo'lingiz yo'qligini bilasizmi?

Suhbatdosh "xa" deb javob berib passiv ximoyalanuvchi xolatga tushib qoladi natijada unga nisbatan isbotlash yukini ag'darish usulini qo'llash mumkin. Bunday savollarni o'ylab har bir so'zini tanlab intonatsiya bilan berish kerak. Aks xolda maqsadga erishib bo'lmaydi.

3. **Takrorlanuvchi savollar**

Xissiyotlar to'lib-toshganda qaytariluvchi savollar argument funksiyasini bajaradi va ximoya qiluvchi, oqlovchi taktikaga kiradi.

4. **Qarshi savollar.** Savolga to'g'ridan-to'g'ri javob berishni xohlamaslik va kerakli dalillarga ega bo'lmaslik oqibatida opponent suhbatdoshining axborotidagi zaif joyini aniqlashga harakat qiladi. Aniqlab, savol berishni boshlaydi va javoblarni o'z foydasiga o'girishga harakat qiladi.

5. **Taqqoslovchi savollar** – suhbatdoshni tuzoqqa tushirish uchun qo'llanadi. Bunday savollar suhbat mavzuini o'zgartirish, uni boshqa masalaga burib yuborish maqsadida ham beriladi.

Bunday savollarga javob berish mahoratni, topqirlikni talab qiladi.

6. **Shartli savollar** – Agar sen aytgan shartga ko'nsam, unda mening aytganimni qilasanmi?

7. **Ritorik savollar** – Kimning yaxshi yashagisi kelmaydi?

8. **Proyektiv, mo'ljallovchi savollar** – bunday savollar bir zanjirga bog'langan bo'lib, uning oxiri suhbatdoshga qorong'i, noma'lum bo'ladi. Bu makkorona berilgan savollardir. Bunday savollar so'rovchini ham, javob beruvchini ham noqulay xolatga solib qo'yishi mumkin.

9. **Qarshi savol** – tuzoq. Bu savolni qo'llash kontakti qisqartiradi. Oddiy beg'araz savoldan ham tuzoq yasash mumkin.

Savol muhokama qilinayotan yoki baholanayotgan axborotning ishonchligini aniqlash uchun nimanidir bilish, to'ldirish, tanlash va boshqa maqsadlarda beriladi. Savollar vositasida sohaga oid muammoviy xolatlarni modellashtirish mumkin. Axborotni yig'ish va tekshirishning taktik usullari va hiylalari savol berishga asoslanadi.

Savollarni chin yoki yolg'on deb tasniflash mumkin emas. Buning uchun ko'proq o'rinli-o'rinsiz, ma'noli-ma'nosiz, to'g'ri-noto'g'ri, to'liq-to'liqsiz iboralari

qo‘llanadi.

Har qanday savolda axborotni aniqlashga qaratilgan element mavjud bo‘lib, uni tekshirish, baholash va faollashtirish kerak bo‘ladi. Savollarni bilib tanlash, tuzish va muayyan tartibda berish orqali muammoni xal qilish uchun yordam beruvchi sharoitni tug‘dirish va uning yechimini tezroq aniqlash imkoniyati yaratiladi.

1 Alternativ savol javobni tanlash doirasini toraytiradi

-Nima yaxshi 5000 dollarmi yoki 5ta qizmi?

-5ta qiz.

-Nima uchun?

-Qizlarim 8ta.

Ba‘zi alternativ savollarga javob berish qiyin.

2. Majburlovchi savollar.

Savollarda shunday iboralar ko‘llaniladiki ular savolga tasdiqlovchi oxang beradi va suxbatdosh faqat ijobiy javob berishga majbur bo‘ladi:

-Siz buni inkor etolmaysiz to‘g‘rimi?

-Shubhasiz siz bu predmetni taniysiz?

-Boshqa yo‘lingiz yo‘qligini bilasizmi?

Suxbatdosh “ha” deb javob berib passiv ximoyalanuvchi xolatga tushib qoladi natijada unga nisbatan isbotlash yukini ag‘darish usulini qo‘llash mumkin. Bunday savollarni o‘ylab har bir so‘zini tanlab intonatsiya bilan berish kerak. Aks xolda maqsadga erishib bo‘lmaydi.

Departament direktori vafotidan so‘ng bir xizmatchi premyer-ministr U.Churchilga savol beradi:

-vafot etgan odamning o‘rnini egallashim mumkinmi?

-bu masalada qabriston direktoriga murojaat qiling.

3 Takrorlanuvchi savollar

Xissiyotlar to‘lib-toshganda qaytariluvchi savollar argument funksiyasini bajaradi va ximoya qiluvchi, oqlovchi taktikaga kiradi.

-Man aybdormanmi? Man aybdormanmi? Qani gapir!

4. Qarshi savollar – Agar mening otam sening otangni o‘limida aybdor bo‘lsa, unda mening otamning o‘limiga kim aybdor?

Savol va javob tushunish va tushuntirish bilan bog‘liq. Inson nimanidir tushunish uchun savol beradi. Javobda esa noaniq xolat tushuntirib beriladi. Tushuntirish argumentlash bilan bog‘liq. Tushunish bu voqea va hodisalarning, nutqning, xatti-harakatlarning ma‘nolar olamiga kirib borish demakdir. Inson ko‘rgan, his qilgan narsalarining ma‘nosini bilmasa, uni nima ekanligini ham tushunmaydi. Tushunish tarixiy cheklangan va madaniy xolat, urf-odatlar bilan avvaldan belgilangandir.

Muloqotda tushunish uchun savol beriladi. Savol beruvchi o‘zi uchun noaniq

bo‘lgan xolatni oydinlashtirish uchun harakat qiladi. Savol beruvchi uchun noaniq xolatning vujudga kelishiga sabab, mavjud hodisaning uning tushunchalar olamiga mos kelmaganligidadir. Javob beruvchi esa noaniq xolatni tushuntirib beradi. Javobdan qoniqish tushunish demakdir. Tushunish va tushuntirish kommunikatsiyaning barcha darajalari va ko‘rinishlariga xosdir. Tushunish va tushuntirishsiz kommunikatsiyaning bo‘lishi mumkin emas.

Savol-javobning mantiqiy xarakteristikasini bilish ularni to‘g‘ri qo‘llash uchun zarur bo‘lsa ham, bu jarayonni taxlil qilish uchun yetarli emas. Savol-javobni turli subyektlarning (shaxslar, ijtimoiy guruhlar, tashkilotlar va b.) o‘zaro muloqoti kontekstida taxlil qilish argumentlash jarayonida muhimdir. Argumentlashda subyektlar ma‘lum bir maqsadda savol beradilar va javob kutadilar. Savol axborot olish maqsadidan boshqa maqsadlarda ham beriladi. Har ikki xolatda ham savolning tuzilishi bir xil bo‘lishi, lekin uning talqini har xil bo‘lishi mumkin. Masalan, talaba dekanat xodimidan “Ta’til qachon boshlanadi?” deb so‘raganda, haqiqatdan ham ta’tilning aniq vaqtini bilish uchun savol bergan bo‘lishi mumkin. Shuningdek bu savolni o‘zi uchun yoqimsiz bo‘lgan mavzudan (sababsiz dars qoldirganligi uchun javob bermaslik) chalg‘itish maqsadida berishi ham mumkin.

- 1. Ritorik savol – sukut saqlash.** Ritorik savol deb, gapning grammatik shakliga ko‘ra so‘roqni ifodalovchi, aslida ma‘lum bir mulohazani bayon qiluvchi fikrga aytiladi. “Vatanni sevmay bo‘ladimi?” Bu savolda har bir inson o‘z vatanini sevishi tasdiqlanayapti. Ritorik savollar javob talab qilmaydi. Uning javobi sukut, ya’ni rizolikdir. Boshqacha javob norelevant bo‘ladi.

- 2. Aniqlovchi savol – axborot ko‘rinishidagi javob.**

1-misol. - Bugun qaysi kun?

- Dushanba.

- 2. Iltimos bo‘lgan savol – javobi xarakatni bajarish yoki axborot berish.**

2-misol. - Menga tuzni uzatib yubora olasizmi?

- Tuz uzatib yuboriladi yoki tuzdon oldingizda turibdi deb javob beriladi.

- 4. Mulozamat savol – mulozamat javob**

3-misol. – Yaxshi yuribsizmi?

- Raxmat, yaxshi.

- 5. Strategik savol – strategik javob**

5-misol. - Kim senga bu majlisda qatnashishing mumkin deb etdi?

-kim qatnashmagin deb etishi kerak edi?

Strategik savolda javob beruvchini o‘zini himoya qilishga yoki qandaydir nojo‘ya xarakatlarni qilishga majburlashni maqsad qilgan axborot mavjud. Unga mos strategik javob esa savol beruvchining strategiyasini qabul qilganligini va tashabbusni o‘z qo‘liga olishni bildiradi. Bahs-munozarada 4-misoldan boshqa

hamma xolatlarni uchratish mumkin. Ba'zan yuqorida qayd qilingan savol-javob ko'rinishlari norelevant, kontekstga mos bo'lmagan javoblarda buzilgan xolatda namoyon bo'ladi. Shuningdek, bahslashuvchi tomonlardan biri ataylab, o'zining strategik maqsadiga erishish uchun ham norelevant javob beradi:

1* Ritorik savol – axborot beruvchi javob.

“Bu deputatning mantiqsiz gaplariga qachongacha chidash mumkin?”- degan ritorik savolga “Kamida keyingi saylovlargacha” deb javob beriladi.

2*. Aniqlovchi savol – mulozamat javob

Doktor og'ir avtoxalokatga uchragan bemordan “Ahvolingiz qanday” deb so'rsa, bemor “Raxmat, yaxshiman, o'zingizchi?” deb javob beradi.

3*. Iltimos bo'lgan savol - axborot ko'rinishidagi javob

- Bilasizmi, soat nechchi bo'ldi?
- Ha bilaman.

4*. Mulozamat savol - axborot beruvchi javob.

- Yaxshimisiz, sog'-salomat yuribsizmi?
- Yaxshi emas, yaqinda shamollab qolib, tuzalgandim. Endi bo'lsa oyoqlarim og'riyapti.

5*. Strategik savol -- axborot beruvchi javob.

- Bu nomzod uchun qanday qilib ovoz berdingiz?
- Avval pasportimni ko'rsatib, ro'yxat bo'yicha byulleten oldim. Byulletenni to'ldirib, qutiga tashladim.

1*- 5*- xolatlarda suhbatdoshlar bir-birini tushunmaganga o'xshaydi. Mantiq nuqtai nazaridan 2-xolatdan boshqalarida noaniqlik yo'q, shuning uchun savol hisoblanmaydi, chunki javoblar noaniqlikni yo'qotmaydi, mantiqan to'liq emas. Yuqoridagi misollar bahs jarayonida opponentni chalg'itib, tashabbusni qo'lga kiritishga va auditoriyani o'ziga jalb qilishga yordam beradi.

4-nazariy mashg‘ulot. Mantiqiy tafakkurni shakllantirishda dalillash va isbotlashning metodologik vazifasi. (2 soat).

4.1. Argumentlash va ishonch-e‘tiqodning shakllanishi. Dalillarga tayangan holda fikr yuritish-ilmiy bilishning mantiqiy asosi.

4.2. Ishonch- e‘tiqodning tiplari. Isbotlash tushunchasi. Isbotlashning tuzilishi: tezis, asoslar (argumentlar), demonstratsiya (isbotlash usuli)

4.3. Isbotlash turlari: bevosita isbotlash va bilvosita isbotlash, rad etish.

4.4. Asoslarni tanqid qilish va rad etish. Isbotlash usulini tanqidiy analiz qilish. Isbotlash va rad etish qoidalari, ularni buzganda kelib chiqadigan xatolar.

Mavzuning tayanch iboralari: Muloqot, dalillash, isbotlash, rad etish, tezis, argument, isbotlash usuli, antitezis, isbotlash va rad etish qoidalari, isbotlash va rad etishda uchraydigan mantiqiy xatolar, sofizm, paradoks, paralogizm.

Argumentlash va formal isbotlash

Inson kundalik muloqotida argumentlash, dalillash, isbotlash tushunchalarini ko‘pincha bir xil ma‘noda, sinonim tushunchalar sifatida qo‘llaydi. Argumentlash va dalillash tushunchalari teng ma‘noli tushunchalar bo‘lib, xajmiga ko‘ra o‘zaro moslik munosabatidadir. Dalillash argumentlash tushunchasi bilan ekvivalentdir. Argumentlash va isbotlash tushunchalari esa, mazmuniga ko‘ra o‘zaro yaqin bo‘lgan va xajmiga ko‘ra bo‘ysunish munosabatidagi tushunchalardir. Argumentlash, dalillash xajmiga ko‘ra keng tushuncha bo‘lib, isbotlash tushunchasi unga bo‘ysunadi.

Argumentlash nima?

Argumentlash – (lot. *argumentatio* – dalil, argument keltirish) ilgari surilgan fikrga nisbatan boshqa tomon (auditoriya, yakka shaxs va b.)ning ijobiy munosabatini (ma‘qullashi, qabul qilishi) shakllantirish maqsadida dalillar, argumentlarni keltirish. Argumentlashning maqsadi – ilgari surilgan xolatlarning auditoriya tomonidan qabul qilinishiga, konstruktiv munosabatlarning shakllanishiga erishishdir; auditoriyani uning e‘tiboriga xavola qilinayotgan xolatning, fikrning adolatli ekanligiga ishontirishdir, uni shu fikrni qabul qilishiga va shunga muvofiq harakat qilishiga erishishdir. Argumentlashda “haqiqat-yolg‘on”, “ezgulik-yovuzlik” dilemmalari muhim emas. Muhimi, ilgari surilgan fikrga nisbatan ishonchni shakllantirish, ishontirishdir. Tinglovchilar yoki kuzatuvchilarni ishontirish, e‘tiqodini shakllantirish uchun nafaqat verbal (nutq orqali), balki noverbal (harakat, yuz ifodasi, ko‘rgazmali vositalar va b.) usullardan ham foydalaniladi. Argumentlashning tarkibida tezis – mulohaza yoki mulohazalar tizimi va dalil yoki argument – tezisni asoslash uchun keltirilgan fikr, mulohazalar ajratiladi. Argumentlash til vositasida ta‘sir qilish bo‘lib, biron-bir fikrni ma‘qullash yoki rad etish uchun dalillar, argumentlarni o‘z ichiga qamrab oladi. U avvalo inson ongiga qaratilgan bo‘lib, inson o‘ylab, bu fikrni qabul qilishi yoki rad etishi mumkin. Argumentlashga quyidagilar xos:

- argumentlash hamma vaqt til vositasida amalga oshiriladi;
- argumentlashning vazifasi kimningdir e'tiqodini, ishonchini kuchaytirish yoki susaytirishga yo'naltirilgan faoliyatdir;
- argumentlash ijtimoiy faoliyatdir, chunki u faqat insonga va insonlarga qaratilgan bo'lib, boshqa tomonning keltirgan dalillariga o'zining faol munosabatini bildirishni - dialogni nazarda tutadi;
- argumentlash retsiyentlarning aqliy faolligini, ya'ni argumentlarni o'ylab qabul qilishi yoki qarshi chiqishini nazarda tutadi.

Isbotlash argumentlashning hususiy ko'rinishir. Xulosa chiqarish esa argumentlash va isbotlashning mantiqiy asosidir.

Argumentlashning tuzilishi va usullari bilan tanishishdan avval isbotlashning mohiyati, tuzilishi, usullari va qoidalarini bilib olish zarur.

Isbotlash tushunchasi, isbotlashning tuzilishi va turlari

Isbotlash – bir mulohazaning chinligini u bilan bog'liq boshqa chin mulohazalar yordamida asoslashdan iborat bo'lgan mantiqiy amal. Uning tarkibi uch elementdan tashkil topgan: tezis, argumentlar (asoslar), isbotlash usuli – demonstratsiya.

Tezis – chinligi asoslanishi lozim bo'lgan mulohaza, u isbotlashning markaziy figurasi hisoblanadi; butun diqqat-e'tibor uning chinligini ko'rsatishga qaratiladi. Tezis bir mulohazaning o'zidan, yoki mulohazalar tizimi, yoki teoremlar, yoki aniq faktlarni umumlashtirish natijalari, yoki hodisalarning sababini ko'rsatuvchi mulohazalardan iborat bo'ladi.

Argumentlar – (lot. *argumentum* – isbot asosi) – dalillanishi (isbotlanishi) talab qilingan tezis (mulohaza, nazariya)ni asoslash uchun keltiriladigan bir yoki undan ortiq mulohazalardir.

Isbotlash usuli – demonstratsiya tezis bilan argumentlar o'rtasidagi mantiqiy aloqadan iborat. U xulosa chiqarish shaklida bo'ladi, ya'ni tezis argumentlardan xulosa sifatida mantiqan keltirib chiqariladi.

Isbotlashning ikki turi mavjud: bevosita isbotlash, bivosita isbotlash. **Bevosita isbotlashda** tezisning chinligi to'g'ridan-to'g'ri argumentlar bilan asoslanadi, unda tezisga zid bo'lgan mulohazalardan foydalanilmaydi. Tezis ko'p hollarda yakka hodisani ifoda qilib keladi va ma'lum bir umumiy bilimdan, masalan, qonundan argument sifatida foydalanilib, uning chinligi asoslanadi. Masalan, “*O'zbekiston – mustaqil davlatdir*”, degan mulohaza (tezis)ning chinligi “*O'zbekistonning mustaqil davlat deb e'lon qilinishi, uning xalqaro miqyosda e'tirof etilishi*” kabi asoslar yordamida isbotlanadi.

Bivosita isbotlashda esa tezisning chinligi unga zid bo'lgan mulohazaning (antitezisning) xatoligini ko'rsatish orqali asoslanadi. Antitezis qanday shaklda ifodalangan bo'lishiga qarab apagogik isbotlash va ayiruvchi isbotlash farq qilinadi.

Apagogik isbotlash tezis (a) va antitezis (\bar{a}) o'rtasidagi munosabatga asoslanadi. Masalan, “*Muloqot insonlarni birlashtiradi*”, degan mulohazaning chinligini asoslash uchun unga zid bo'lgan “*Muloqot insonlarni birlashtirmaydi*”, degan mulohaza olinadi.

Apagogik isbotlashda antitezis topilib (1-bosqich), vaqtincha chin deb qabul qilinadi va undan ma'lum bir natija keltirib chiqariladi (2-bosqich), so'ngra bu natijalarning xatoligi ko'rsatiladi (3-bosqich) va demak, tezisning chinligi isbotlanadi.

Ayiruvchi isbotlashda tezis sof ayiruvchi mulohazaning (kuchli dizyunksiyaning) bir a'zosi bo'lib, uning chinligi boshqa a'zolarining (antitezisning) xatoligini ko'rsatish orqali asoslanadi. Masalan, "Bu xatni do'stlarimdan A, yo B, yo S yozgan", degan fikr tekshirilib, «Xatni B ham, S ham yozmaganligi»ligi aniqlanadi va shu tariqa "Xatni A yozgan", degan mulohazaning chinligi asoslanadi. Bu misolda isbotlash ayiruvchi – qat'iy sillogizmning inkor etib, tasdiqlovchi modusi bo'yicha qurilgan. Ayiruvchi isbotlashda barcha muqobil variantlar to'liq olingandagina xulosa chin bo'ladi, ya'ni tezis isbotlanadi.

RaddiY. Rad etish usullari

Raddiya – argumentlash (isbotlash)ni buzishga qaratilgan mantiqiy amal. Birorta fikrning chinligini rad etish ayni paytda unga zid bo'lgan fikrning xatoligini ko'rsatishdan iborat bo'lganligi uchun raddiyani isbotlashning xususiy ko'rinishi, deb hisoblash mumkin. Raddiya ham isbotlash kabi tezis (rad qilinishi lozim bo'lgan mulohaza), argumentlar (tezisni rad qiluvchi mulohazalar) va demonstratsiya (rad etish usuli) dan tashkil topgan bo'ladi. Raddiya birorta masalani muhokama qilish, ya'ni bahs, munozara jarayonida uchraydi. Bahs qatnashchilaridan biri ma'lum bir tezisni ilgari surib, uni himoya qilsa (proponent), boshqasi unga qarshi chiqadi (opponent). Hal qilinmagan, munozarali masalalar bo'yicha olib boriladigan bahslar **polemika** hisoblanib, unda qarama-qarshi tezislari asoslanibgina qolmay, balki tanqidiy analiz ham qilinadi.

Raddiya uch xil usul bilan amalga oshiriladi:

- I Tezisni rad etish
- II Argumentlarni rad etish
- III Demonstratsiyani rad etish.

I. Tezisni rad etish.

Tezisni rad etishning quyidagi usullari mavjud:

1. Faktlar orqali rad etish. Bu eng ishonchli va samarali usuldir. Bunda bo'lib o'tgan voqealar, statistik ma'lumotlarga asoslanib tezis rad etiladi. Masalan, "Bu qo'lyozma XVII asrda yozilgan", degan tezisni rad etish, ya'ni uning noto'g'ri ekanligini isbotlash uchun yozuv usuli, qog'ozning turi, qaysi alifboda yozilganligi kabi faktlarga asoslanamiz va tezisni rad etamiz.

2. Tezisdan kelib chiqadigan natijalarning xatoligini (yoki ziddiyatli ekanligini) ko'rsatish orqali rad etish. Bunda tezisdan kelib chiqadigan natijalarning chin emasligi asoslab beriladi. Bu usul «bema'nilikka olib kelish», deb ataladi. Rad etilayotgan tezis vaqtincha chin deb tan olinadi, undan kelib chiqadigan natijalar aniqlanib, bu natijalarning haqiqatga zid, noto'g'ri ekanligi isbotlanadi. Chin asosdan xato natija kelib chiqmaydi, aks holda bu bema'nilik bo'ladi. «Bema'nilikka olib kelish» usulining formulasi quyidagicha $(a \rightarrow b) \rightarrow ((a \rightarrow b) \rightarrow a)$

3. Tezisni antitezisni isbotlash orqali rad etish. Rad etilayotgan tezisdan zid bo'lgan yangi tezis (antitezis) olinadi va isbotlanadi. Uchinchisi istisno qonuniga muvofiq, antitezisning chinligidan tezisning xatoligi keltirib chiqariladi.

Argumentlarni rad etish.

Tezisni isbotlash uchun opponent tomonidan keltirilgan argumentlar tanqid qilinib, ularning xatoligi yoki tezisni isbotlash uchun yetarli emasligi aniqlanadi.

Argumentlarning xatoligi tezisning ham xato ekanligini isbotlamaydi, bunda tezis chin bo‘lishi ham mumkin:

Argumentlarni rad etish orqali tezisning isbotlanmaganligi asoslab beriladi.

Isbotlash usulini tanqid qilish orqali rad etish

Rad etishning bu usulida isbotlashda yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi. Bunda rad etilayotgan tezisning chinligi uni asoslash uchun keltirilgan argumentlardan bevosita kelib chiqmasligi asoslab beriladi. Isbotlash usulida yo‘l qo‘yilgan xato aniqlanganda tezis rad etilmaydi, uni qayta isbotlash talab qilinadi.

Rad etishning yuqorida ko‘rsatilgan usullari ko‘pincha birgalikda, bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llanadi.

Isbotlash va rad etish qoidalari, ular buzilganda

kelib chiquvchi xatolar

Tezisga aloqador qoidalar:

1. Tezis mantiqan aniq va ravshan bo‘lishi kerak. Bu qoida buzilsa, isbotlash yoki rad etish o‘zining aniq predmetiga ega bo‘lmay qoladi, uni amalga oshirishga urinish behuda ish hisoblanadi.

2. Tezis isbotlash yoki rad etish davomida boshidan oxirigacha o‘zgarmasligi kerak. Bu qoida buzilsa, «tezisni almashtirish» degan xato kelib chiqadi.

Argumentlarga nisbatan qoidalar:

1. Tezisni asoslash uchun keltirilgan argumentlar chin mulohazalar bo‘lishi va bir-biriga zid bo‘lmasligi lozim.

2. Argumentlar tezisni asoslash uchun yetarli bo‘lishi kerak.

3. Argumentlar tezisdan mustaqil holda chinligi isbotlangan mulohazalar bo‘lishi lozim.

Isbotlash usulining qoidasi:

1. Tezis argumentlardan mantiqiy tarzda kelib chiqadigan xulosa bo‘lishi lozim. Buning uchun isbotlash yoki rad etishda xulosa chiqarish qoidalariga rioya qilish zarur.

Argumentlash (isbotlash) va rad etish qoidalarining buzilishi mantiqiy xatolarga olib keladi va ular uch turga bo‘linadi:

I. Isbotlanayotgan tezisga aloqador xatoliklar:

1. *Tezisni almashtirish.* Tezis isbotlash yoki rad etish davomida o‘zgarmasligi shart, degan qoidaning buzilishi tezisning almashtirilishiga sabab bo‘ladi. Tezis ataylab yoki bilmasdan boshqa tezis bilan almashtiriladi va bunda yangi tezis isbotlanadi yoki rad etiladi. Tezis mazmunining torayishi yoki kengayishi ham bahs jarayonida tezisning o‘zgarishiga olib keladi. Masalan, respublikamiz taraqqiyoti uchun milliy mafkura, milliy g‘oyaning ahamiyati to‘g‘risidagi tezisni isbotlash davomida umuman jamiyatga mafkura kerakmi yoki yo‘qmi, degan masalani isbot etishga harakat qilinsa, unda tezisning mazmuni kengayib ketadi va tezis almashinadi.

2. *Insonning shaxsiy sifatini bahona qilib tezisni almashtirish.* Bahs jarayonida mavzudan chetga chiqib, opponentning shaxsiy, ijtimoiy hayoti, yaxshi fazilatlarini yoki kamchiliklari xususida fikr yuritib, shu asosda tezisni isbotlangan yoki rad etilgan, deb ta’kidlash tezisning almashinishiga sabab bo‘ladi. Bunday xatoga

ataylab yo‘l qo‘yiladi. Tinglovchilarning his-tuyg‘ulariga ta’sir qilish orqali isbotlanmagan tezisning chin deb qabul qilinishiga urinish ham tezisni almashtirish hisoblanadi.

3. *Ortiqcha yoki kam isbotlashga urinish natijasida tezisning almashinishi.* Fikr ortiqcha isbotlansa, berilgan tezis o‘rniga undan kuchliroq tezisni isbotlashga harakat qilinadi. Agar A hodisadan B kelib chiqsa, lekin B hodisadan A kelib chiqmasa, unda A hodisani ifodalovchi tezis B hodisani ifodalovchi tezisdan kuchliroq bo‘ladi. Masalan, «A shaxs birinchi bo‘lib janjalni boshlamagan» degan tezis (B) o‘rniga, «A shaxs umuman janjal bo‘lgan yerda yo‘q edi» degan tezisni (A) isbotlashga harakat qilinadi. Ikkinchi tezisni isbotlab bo‘lmaydi, chunki A shaxsning janjalda qatnashganligini ko‘rgan guvohlar bor.

II. Argument (asos)larga taalluqli xatolar:

1. *Asoslarning xatoligi.* Tezis isbotlanganda yoki rad etilganda xato argumentlarga chin deb asoslanish natijasida ataylab yoki bilmasdan mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, qadimgi grek faylasufi Fales o‘z ta’limotini hamma narsa suvdan paydo bo‘lgan, degan fikrga asoslanib yaratgan.

2. *Asoslarni avvaldan taxminlash shaklidagi xato.* Tezis isbotlanmagan argumentlarga asoslansa, bunday argumentlar tezisning chinligini isbotlamaydi, balki tezisning chinligi taxminlanadi, xolos. Masalan, tadqiqotchi yozgan maqolasi haqida ilmiy rahbarining fikri salbiy bo‘ladi deb, taxminlab, uni ko‘rsatishga jur‘at qilmasa shunday xatoga yo‘l qo‘yadi.

3. *«Aylanma isbot etish» deb nomlanuvchi xato.* Tezisning chinligi argumentlar orqali, argumentlarning chinligi tezis orqali isbotlansa mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Masalan, “*So‘zning qudrati fikr bilan o‘lchanadi*”, degan tezisni “*Fikrning qudrati so‘z bilan o‘lchanadi*”, deb isbotlasak, yuqorida aytilgan xatoga yo‘l qo‘yiladi.

III. Isbotlash usuli (demonstratsiya) bilan bog‘liq xatolar.

1. *Yolg‘on (soxta) isbotlash.* Agar tezis uni isbotlash uchun keltirilgan argumentlardan bevosita kelib chiqmasa, mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi. Bunda tezisga aloqador bo‘lmagan argumentlarga asoslaniladi. Masalan, “*A shaxs yomon odam*”, degan tezis “*Tunda yomon odamlargina ko‘chada yuradi*”, “*A shaxs ko‘chada tunda yuribdi*” degan argumentlar bilan asoslansa, fikr yuzaki (soxta) isbotlangan bo‘ladi.

2. *Shartlangan fikrdan shartlanmagan fikrga o‘tish.* Muayyan vaqt, munosabat doirasida chin bo‘lgan (shartlangan) fikrni, doimiy, o‘zgarmas chin fikr deb qabul qilish natijasida mantiqiy xatoga yo‘l qo‘yiladi.

3. *Xulosa chiqarish qoidalarining buzilishi bilan bog‘liq bo‘lgan xatolar.*

Bu haqda 9 - mavzuda xulosa chiqarishning har biri turi bo‘yicha batafsil ma’lumotlar berilgan.

Argumentlashning turkibiy qismlari, argumentlarning turlari va Argumentlash usullari

Argumentlashning mantiqiy tuzilishi isbotlashning tuzilishi bilan o‘xshash. Uning tarkibi: tezis (dalillanishi talab qilingan mulohaza, mulohazalar tizimi),

tezisni asoslash uchun keltirilgan argumentlar va tezis va argumentlarning bog'lanish usuli – fikr yuritish shaklidan iborat. Argumentlashda tezis va asoslarning o'zaro bog'lanishi isbotlashnikidan ba'zi jihatlariga ko'ra farq qiladi. Argumentlash kamida ikki subyekt (so'zlovchi va tinglovchi, notiq va auditoriya, proponent va opponent, adresat va adresant) ning o'zaro muloqotini - dialogni taqazo etadi. Argumentlash monolog – kishining o'z-o'zi bilan suhbatlashishida ham namoyon bo'ladi. Lekin bu jarayon ko'pincha ichki nutq orqali amalga oshgani bois, uni tashqaridan o'rganish ma'lum qiyinchiliklarni tug'diradi. Mantiqda asosan dialog ko'rinishidagi argumentlash o'rganiladi.

Argumentlashdan maqsad ishonch-e'tiqodni o'zgartirishdir. Bu maqsadni amalga oshirish uchun turli xil argumentlardan foydalaniladi. Argumentlar sifatida faktlarni qayd qiluvchi mulohazalar, ta'riflar, aksiomalar, teoremlar, qonunlar hamda boshqa empirik va nazariy umumlashmalar xizmat qiladi. Argument sifatida keltirilgan faktlar, albatta, o'zaro bog'langan va tezisning mohiyatiga aloqador bo'lishi lozim.

Argumentlarning turlari

Dalillash va isbotlashda qo'llaniladigan argumentlar mazmuniga ko'ra ikki turga bo'linadi: 1. Masalaning mohiyatiga taalluqli argumentlar (ad rem). 2. Insonga murojaat qiluvchi argumentlar (ad hominem). Birinchi turdagi argumentlar muhokama qilinayotgan masalaga bog'liq bo'lib, isbotlanayotgan xolatning chinligini asoslashga yo'naltirilgan bo'ladi. Bunday argumentlar sifatida tushunchalarning ta'rifi, ilmiy nazariyaning tamoyillari, aniq faktlarni qayd qilgan mulohazalar, chinligi avval isbotlangan mulohazalardan foydalaniladi. Bu argumentlar yuqoridagi shartlarni qoniqtirsa, unga asoslangan isbotlash mantiqiy to'g'ri bo'ladi. Ikkinchi turdagi argumentlar ko'pincha masalaning mohiyatiga taalluqli bo'lmaydi va ulardan asosan bahs-munozarada yutib chiqish uchun foydalaniladi. Bu turdagi argumentlarda opponentning shaxsiyati, e'tiqodi, obro'siga, auditoriyaning fikriga murojaat qilinadi. Bunday argumentlardan haqiqatni aniqlash va asoslash uchun o'tkaziladigan bahs-munozaralarda foydalanish noo'rin, nojoizdir. Argument ad hominem (insonga murojaat qiluvchi argumentlar)ning keng tarqalgan ko'rinishlariga quyidagilar kiradi:

- avtoritetga murojaat qilish, ya'ni muqaddas kitoblar, buyuk mutafakkirlar, mashhur jamoat arboblari, shoirlar, yozuvchilar va boshqalarning fikrlarini keltirish orqali tezisni asoslash;
- xalqqa murojaat qilish, ya'ni tinglovchilarning, jamoatning fikri, kayfiyati, xis-tuyg'ulariga ta'sir qilib, ularni o'z tomoniga og'dirish, raqibiga shu yo'l bilan bosim o'tkazish;
- shaxsga murojaat qilish, ya'ni opponentning tashqi ko'rinishi, didi, fazilatlarini yoki kamchiliklarini gapirish orqali bahs mavzusidan chetga chiqib, opponentning shaxsini muhokama qilishga o'tish (ko'pincha bunday muhokama salbiy xarakterda bo'ladi);
- shuxratparastlikdan argument sifatida foydalanish, ya'ni opponentni ko'klarga ko'tarib maqtash orqali uni fikrimizni e'tirof etishiga, hech bo'lmaganda qarshiligini susaytirishga erishish;

- kuchdan argument sifatida foydalanish, ya'ni opponentni unga qarshi jismoniy yoki ma'naviy kuch ishlatilishi mumkinligini aytib qo'rqitish va shu asosda o'z fikridan voz kechishga majbur qilish;
- rahm-shavqat hissidan argument sifatida foydalanish, ya'ni qarshi tomonda achinish va hamdardlik tuyg'ularini uyg'otib, o'zini oqlash, fikriga ishontirish yoki yordam olishga erishish;
- xabarsizlik, bilmaslikdan argument sifatida foydalanish, ya'ni opponentga ma'lum bo'lmagan faktlar, ma'lumotlardan foydalanish, u o'qimagan (bilmagan) manbalarga murojaat qilish. Ko'pincha opponent o'zini bulardan xabardor qilib ko'rsatishga urinadi va yanglishib ketadi.

Yuqorida aytib o'tilgan argumentlar noo'rin bo'lib, ulardan bahs jarayonida foydalanish adolatdan emas. Lekin, bahsda tomonlarning aqli, bilimi bilan birga, ularning xis-tuyg'ulari, fe'l-atvorlari ham to'qnashadi. Shu bois, bahs jarayonida noo'rin argumentlardan ham foydalanilishini kuzatish mumkin. O'rinli va noo'rin argumentlarni farqlash bahs jarayonining natijasini aniqlashga yordam beradi.

Argumentlar chinlik darajasiga ko'ra olti turga bo'linadi: chin va ishonchli; chin, ammo ishonchli emas; yolg'on va ishonchli bo'lmagan; yolg'on, lekin ishonarli; noaniq, ammo ishonarli; noaniq va ishonarsiz.

Retsipiient uchun ko'pincha argumentlarning chin bo'lishi shart emas, chunki unda hamma vaqt ham haqiqat va yolg'onni tekshirib ko'rish yoki farqlash imkoni bo'lmaydi, uning uchun faqat ishonarli bo'lgan argumentlarga qimmatga ega bo'ladi.

Argumentlashning turlari

Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo'lgan e'tiqodni yaratishdan iborat. Asoslash ishonch-e'tiqodni shakllantirish vositasidir. Ishonch-e'tiqod bu - kishilarning xulq-atvori va xatti-harakatlarini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir. Faktlar va boshqa dalillarga tayanib yuritiladigan, chinligi asoslangan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo'ladi, kishilarda ishonch-e'tiqodni shakllantiradi.

Empirik argumentlash.

Fikr-mulohazalarni asoslash murakkab mantiqiy jarayon bo'lib, unda ikki yoki undan ortiq o'zaro bog'langan muhokamalar tizimidan foydalaniladi. Keng ma'noda biror mulohazani asoslash deganda, shu mulohazaning chinligini tasdiqlovchi ishonchli va yetarli dalillarning mavjudligini aniqlash tushuniladi. Bu ishonchli va yetarli dalillarni shartli ravishda ikki guruhga: empirik va nazariy asoslarga bo'lish mumkin. Bulardan birinchisi asosan hissiy bilish, tajribaga asoslansa, ikkinchisi aqliy bilish, tafakkurga tayanadi. Empirik va nazariy bilimlarning chegarasi nisbiy bo'lgani kabi, empirik va nazariy asoslar o'rtasidagi farq ham nisbiydir.

Hissiy tajriba insonni tashqi olam bilan bog'lab turadi. Insonning shaxsiy tajribasi makon va zamonda chegaralangan bo'lib, sezgilari bergan ma'lumot esa hamma vaqt ham to'g'ri bo'lmaydi. Shunga qaramasdan, mulohazalarni empirik asoslashning ahamiyati katta, chunki bilish jonli hissiy mushohadadan - bevosita kuzatishdan boshlanadi. Bevosita kuzatish natijalarini tekshirib ko'rib, bu haqda

bildirilgan mulohazalarning chin yoki xatoligini aniqlash mumkin. Masalan, kun issiq, sinfxonamiz 1-qavatda joylashgan va h.k. Bilvosita kuzatish natijalari ham empirik asos hisoblanadi. Masalan, ko'chadan uyga kirgan odamning kiyimlari xo'l bo'lsa, yomg'ir yog'ayotgan bo'lsa kerak deb o'ylaymiz. Bunday fikr bildirishda tajribaga asoslanamiz. Inson tajribasi ham shaxsiy, ham ijtimoiy mazmunga ega. Inson har bir voqea, hodisani o'z tajribasida sinab ko'rolmaydi va boshqalarning tajribasiga tayanadi. Masalan, farzandlar ota-onalarining hayot tajribasiga asoslanadilar. Lekin har bir inson ko'proq o'zining hayot tajribasini to'g'ri deb biladi.

Nazariy argumentlash

Nazariy bilim empirik ma'lumotlarga tayanadi va umumiy chin mulohazalar orqali ifodalanadi. Umumiy-chin mulohazalar nazariy asos sifatida fanlarning qonun-qoidalari, tushunchalarning ta'rifi, aksiomalar ko'rinishida bo'ladi. Bularning barchasi nazariy asoslashning ratsional yoki demonstrativ usullari bo'lib, ular umumilmiy ahamiyatga ega bo'lgan isbotlash metodlarining asosini tashkil etadi. Masalan, butun bo'lakdan katta, juft sonlar ikkiga qoldiqsiz bo'linadi kabi mulohazalar miqdor bilan bog'liq masalalarni hal qilishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Kundalik hayotda va ilmiy bilishda fanlarning qonun-qoidalari ham nazariy asos sifatida muhim ahamiyatga ega. Masalan, kislotalar o'yish xususiyatiga ega ekanligini, simobdan inson zaxarlanishi mumkinligini ximiya fanidan yaxshi bilamiz. Shu sababdan kislotalar bilan ishlaganda, simobdan fodalanilganda zaruriy ehtiyot choralarini ko'ramiz. Tushunchalarning ta'rifi ham nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Agar biz geometrik figuralardan romb, kvadrat, to'rtburchakni ajratib ko'rsatmoqchi bo'lsak, ularning ta'riflariga asoslanamiz. Ahloq-odobga oid tushunchalarning ta'riflarini bilib olish insonga hayoti davomida atrofidagi odamlar bilan o'z munosabatlarini to'g'ri qurishda katta yordam beradi.

Kontekstual argumentlash

Subyektiv xarakterda bo'lgan va bevosita tajriba natijalariga yoki nazariy fikr yuritishga taalluqli bo'lmagan asoslar mavjud. Intuitsiya, e'tiqod, avtoritet va urf-odatlariga asoslanish shunday usullar jumlasiga kiradi va ular mantiqda kontekstual argamentlar deb ataladi. Ulardan ko'proq kundalik ong darajasida foydalaniladi.

XXI asr boshida hayot sur'atlarining beqiyos darajada tezlashuvi, axborot oqimining kuchayishi avtoritet – nufuzli manbalarning yangicha ma'no kasb etib, turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishiga sabab bo'lmoqda. Jamiyatimiz yoshlari faqat o'quv dargohlaridagina emas, OAV, Internet orqali ham rang-barang axborot va ma'lumotlarni olmoqdalar. Ular bilim olishlari uchun foydali, zarur ma'lumotlarni qabul qilish bilan bir qatorda ma'naviy qadriyatlarimizga qarshi yo'naltirilgan axborotlarga ham duch kelmoqdalar.

Ba'zi yoshlar bilim olishda, hayotga bo'lgan munosabatlarini belgilashda ota-ona, ustoz-murabbiylarni emas, balki OAV, Internetni avtoritet sifatida e'tirof etib, ulardagi axborotlarni haqiqat deb qabul qilmoqdalar. Ular axborotlarning manbalariga, chinlik darajasiga deyarli e'tibor bermaydilar, muhimi qiziqarli va ehtiyojlariga mos bo'lsa bas. OAV, Internetdagi ayrim ma'lumotlar endigina ma'naviy olami shakllanayotgan, shaxsiy tajribasi haqiqatni yolg'on, uydirmadan farqlashga yetarli bo'lmagan yoshlarda hayotiy tushunchalarning shakllanishiga

salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun fikr-mulohazalarni asoslashda argumentlarning ishonchli, chin ekanligiga e'tibor berish aqllilik, farosatlilikning belgisi hisoblanadi.

Argumentlash va ishonch-e'tiqodning shakllanishi

Kishilarning amaliy faoliyatdagi muvaffaqiyatlari ular qo'llayotgan bilimlarning qay darajada chin bo'lishiga, ya'ni bu bilimlarning voqelikni qanchalik to'g'ri aks ettirishiga bog'liq. Xato fikrlar predmetlarning real aloqalari va munosabatlarini buzib ko'rsatadi, bilishda ko'p chalkashliklarga olib keladi. Shuning uchun ham bilish jarayonida har bir fikrni to'g'ri qurishga erishish, uning chinligini dalillar bilan ko'rsata olish, xato fikrlarni esa rad qila bilish muhim ahamiyatga ega.

Fikrning chin yoki xatoligini ko'rsatish uchun uni hodisaning (faktning) o'zi bilan solishtirish mumkin. Lekin ko'p hollarda bilish jarayonida natijalarning chin yoki xatoligi ularni ilgari vujudga kelgan bilimlar bilan bog'lash orqali aniqlanadi. Buni amalga oshirishning mantiqiy usuli asoslashdir.

Faktlar va boshqa dalillarga tayanib yuritiladigan, chinligi asoslangan fikr yuksak ishontirish kuchiga ega bo'ladi, kishilarda ishonch-e'tiqodni shakllantiradi. Bilishning maqsadi ilmiy asosga ega bo'lgan e'tiqodni yaratishdan iborat. Asoslash ishonch-e'tiqodni shakllantirish vositasidir.

Ishonch-e'tiqod bu - kishilarning xulq-atvori va xatti-harakatlarini belgilab beradigan qarashlari va tasavvurlaridir.

Muloqot jarayonida argumentlash

Muloqot kamida ikki kishi ishtirok etadigan jarayon bo'lib, ulardan biri so'zlovchi (adresant), boshqasi tinglovchi (adresat)dir. Muloqot amalga oshishi uchun tomonlarning bir tilda so'zlashishlari va tanlangan mavzu (muloqot predmeti)ga doir fikrga ega bo'lishlari zarur. Antik falsafada Suqrotning muloqot usuli-dialoglar nihoyatda mashhur bo'lib, undan tushunchalarni ta'riflash, fikrning chinligini aniqlash bilan birga sofistika(fikrni chalkashtirish) maqsadlarda ham foydalanilgan.

Mantiq ilmining asoschisi Arastu ta'limotida muloqotning mantiqiy tuzilishiga, chin yoki xato fikrlarning muloqot natijasiga ta'siri taxlil qilingan. Mutafakkir "Topika" asarida turli mavzular bo'yicha suhbat (dialog) olib borishning mantiqiy qonun-qoidalarini ishlab chiqqan. Bu masala Sharq falsafasida ham keng o'rganilgan. Unda ko'proq suhbatlashish odobi bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilgan. "Suhbatingni bilim va mehr-muhabbat va xulq-odobing bilan beza, - deb yozadi Mahmud Zamaxshariy,- Fikring mizrak bo'g'umlari (qamish bo'g'inlari) kabi sog'lom va jazmli, aniq bo'lsin. Yengiltaklik, sayozlik, tushunilmaslik - so'zning nuqsonlaridir. Unutmagin-ki, xushmuomalalik va shirin so'zlik har ishda yaxshilik keltirur. Suhbatda faqat yoqimli emas, balki og'ir, bosiq so'zlash - so'zningni mu'tabar va ma'qul qiladi."

Muloqot suhbat, dialog(savol-javob), monolog(o'z-o'zi bilan suhbat), bahs, munozara ko'rinishida amalga oshadi.

Muloqotning eng ko'p qo'llaniladigan turi-suhbatdir. Suhbat biron mavzu doirasida atrofidagi odamlarni o'z fikr-mulohazalari, bilgan ma'lumotlari bilan

tanishtirishdir. Suhbatda o‘tmishdagi, hozirgi va kelajakdagi hodisalarga, insonlarga nisbatan munosabat bildirib fikr bayon qilinadi. Suhbatdoshlar bir-birining fikriga qo‘shilishi yoki qo‘shilmasligi mumkin. Suhbatdoshlarning bir-birini yaxshi tanishi yoki notanish bo‘lishi muhim emas, muhimi o‘zini bezovta qilgan masalalar haqida kimgadir aytish va fikrini bo‘lmasdan eshita oladigan odamni topishdir. Inson odamlar bilan muloqotda bo‘lsa ham, dilidagi fikrini ayta olmasa, huddi zolim xukmdorning sochini olgan sartarosh kabi o‘zini yolg‘iz sezadi.

Rivoyatda aytilishicha, sartarosh xukmdorning sochini olganda, uning shoxi borligini biladi. O‘lim jazosi bilan qo‘rqitilgan sartarosh bu haqda hech kimga ayta olmay qiynalib ketadi. Nihoyat bir eski quduqqa engashib: “xukmdorning shoxi bor” –deb 3 marta baqiradi va “yengil tortadi”. Rivoyatdan muloqotda suhbatdoshlarning bir-biriga ishonchi muhim ahamiyatga ega ekanligini xulosa qilish mumkin. Sartarosh bu sirni ishonchli odamni topib aytolmagani uchun ham, uni quduqqa aytadi. Rivoyatning davomidan aytilgan har bir fikrning izsiz qolmasligi, yo‘q bo‘lib ketmasligi ma‘lum bo‘ladi. Demak, inson muloqot jarayonida har bir gapini o‘ylab gapirishi, o‘z aytganlari uchun ma‘suliyatni xis etishi zarur. Muloqotdagi ishonch va ma‘suliyat ijtimoiy munosabatlarda muhim rol o‘ynaydi. Ko‘pchilik o‘zi ishongan, xurmat qilgan, ma‘suliyatli insonlargagina ichki kechinmalarini, fikr-o‘ylarini aytadi. Bunday imkoniyatga ega bo‘lmaganlar muloqotning boshqa vositalarini qidiradilar.

Hozirgi kunda ba‘zan shunday muloqot-dialog kompyuter vositasida amalga oshirilayapti. Kompyuter vositasida muloqot qilinganda, ba‘zan inson suhbatdoshinining kimligini bilmasligi, shu bois yuzma-yuz suhbatda (turli sabablarga ko‘ra) aytilishi mumkin bo‘lmagan gaplarni aytishi, o‘zining asl qiyofasini namoyon qilishi yoki aksincha uni yashirishi kuzatiladi. Bu xolat global tarmoqdagi muloqot bilan bog‘liq qator ahloqiy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Dialog savol-javob ko‘rinishidagi muloqot bo‘lib, unda biron mavzu yuzasidan tomonlar bir-biriga savollar berib, fikr almashadi. Dialogda ishtirok etuvchilardan biri yetakchilik qiladi. U savol-javoblarning mavzu doirasini va yo‘nalishini belgilab berishi, bir mavzudan boshqasiga o‘tib ketishi va o‘z ortidan suhbatdoshini ergashtirishi mumkin. Dialogda hamma vaqt ham qarama – qarshi fikrlar bildirilmaydi. Dialog turli maqsadlar uchun xizmat qiladi:

- suhbatdoshining mavzuga oid bilim darajasini, mavzudan qay darajada xabardorligini aniqlash uchun;
- suhbatdoshining mavzuga munosabatini bilish va uni o‘zgartirish uchun;
- suhbatdoshida muayyan fikrlarni shakllantirish, o‘ziga maslakdosh qilish uchun;
- o‘zi va suhbatdoshining fikridagi umumiy va farq qiluvchi tomonlarni aniqlash uchun;
- o‘zining bilim darajasini sinab ko‘rish uchun;
- bilim va qobiliyatini boshqalarga ko‘rsatish uchun.

Bu maqsadlar ko‘pincha birgalikda, bir-birini to‘ldirgan xolda qo‘yiladi. Muloqotning bu turida bilim o‘rganuvchini mustaqil ravishda to‘g‘ri xulosalar chiqarishga yo‘naltirish uning samaradorligini ta‘minlaydi.

Bahs-munozaraning turlari va o‘tkazish shartlari

Bahs-munozara ham muloqotning o'ziga xos turi bo'lib, unda biron masala bo'yicha tomonlarning to'g'ri yoki noto'g'ri fikrda ekanliklari aniqlanadi. Qadimdan haqiqat bahs-munozarada aniqlanadi degan fikr mavjud. Biz bu fikrga oydinlik kiritib, haqiqat do'stona munozara, samimiylik, beg'arazlik va chuqur bilim asosida bilinadi deb ta'kidlaymiz. Bahs-munozarada qanday qilib bo'lsa ham o'z fikrini ma'qullash, boshqalarni shu fikrni qabul qilishga majbur qilish haqiqatni aniqlash uchun emas, bahs ishtirokchilarini bir-biriga nisbatan do'stona munosabatlarining uzilishiga sabab bo'ladi. Bahslashuvdan maqsad qanday qilib bo'lsa ham raqibini mag'lub qilish emas, balki haqiqatni aniqlashdir. Hal qilinmagan, munozarali masalalar bo'yicha olib boriladigan bahslar **polemika** hisoblanib, unda qarama-qarshi tezislar asoslanibgina qolmay, balki tanqidiy analiz ham qilinadi.

Bahs-munozara yuritishning mantiqiy qonun-qoidalarini bilish, axloqiy talablariga rioya qilish munozarali masalalarning to'g'ri yechimini topishga yordam beradi.

Bahs-munozara antik davrdan boshlab to xozirga qadar ma'naviy, ijtimoiy-siyosiy hayotning ajralmas qismi bo'lgan. Davlat va huquq, falsafa, axloq, san'at, adabiyot, tarix masalalari doimo bahs mavzusi bo'lib kelgan. Bahs-munozara notiqlik san'atida ham keng qo'llanilgan.

Bahs munozara ilmiy tadqiqotlarning rivojlanishiga, yangi ilmiy g'oyalarning ilgari surilishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Bahsning dialektika, eristika, sofistika, diskussiya, polemika, debat kabi ko'rinishlari mavjud. Bahs kamida ikki kishi o'rtasida bo'ladi. (Inson o'z-o'zi bilan bahslashishi mumkinligini ham inkor etmaymiz). Ulardan biri proponent (biror fikrni ilgari suruvchi) boshqasi opponet (unga qarshi chiquvchi) deb nomlanadi. Bahs omma oldida yoki yakkama-yakka o'tadi. Shuningdek nutq shakliga ko'ra yozma va og'zaki bahslar farqanadi. (Beruniy va Ibn Sinoning savol-javoblari yozma bahsga misol bo'la oladi)

Isbotlash va rad etish, to'g'ri tafakkurlashning asosiy qonunlari va tafakkur shakllariga xos qonunlar bahs jarayonining mantiqiy asoslaridan xisoblanadi.

Bahs munozaraning maqsadi ilgari surilgan g'oyaga nisbatan boshqalarning (proponent va auditoriyaning) ishonch e'tiqodini shakllantirishdir. Bunda nafaqat mantiqiy usullardan balki ruxiy ta'sir ko'rsatishdan ham foydalaniladi.

Bahs strategiyasi va taktikasi

Bahsning strategiyasi ishtirokchilarning maqsadi orqali aniqlanadi. Shunga ko'ra haqiqatga, ishonchni shakllantirishga, g'alabaga va kelishuvga qaratilgan strategiyalarni farqlash mumkin. Ba'zan bu strategiyalar birlashib ketishi kuzatiladi.

Bahs taktikasi turli usullarni o'z ichiga oladi:

- argumentlarni tanqid qilish. (opponentning yolg'on tezisini ishonchli faktlar bilan rad etish);
- dushmanning qurolini o'ziga qarshi qo'llash prinsipi (opponentning fikrlarini o'ziga qarshi ishlatish);
- "bema'nilikka olib kelish" usuli (opponentning fikri bema'ni ekanligini istehzo va kinoya bilan isbotlash);
- "shaxsga murojat qilish" (tezisni almashtirish);

- bumerang usuli (qarshi tomonning argumentini o‘ziga qaytarib qo‘llash);
- gap qistirish (replika);
- isbotlash usulini rad etish;
- savollar xujumini uyushtirish.

Bahsda qo‘llaniladigan hiylalar:

- yolg‘on uyatga qo‘yish (opponentning atrofdegilar oldida obro‘si to‘kilishdan xavotirlanishni bilib, undan foydalanish);
- argumentlarni “yog‘lash” (opponentga oshkora xushomadgo‘ylik qilish);
- yosh, ma‘lumot va mavqyeni pesh qilish (masalan, avval diplom oling, keyin gapiring);
- gapni boshqa tomonga burish;
- qat‘iy oxangda so‘zlash;
- ataylab bahsni tuxtatish.

Bahs-munozarani muvaffaqiyatli olib borishda savol javobning turlarini bilish va ulardan o‘rinli foydalanish ham muhim ahamiyatga ega.

Bahsda savollar quyidagi maqsadlarda beriladi:

- qarshi tomonning masalaga munosabatini aniqlash maqsadida;
- qo‘llanilayotgan terminlarni oydinlashtirish uchun;
- qarshi tomonni ikkinchi darajali masalalarga qaratib chalg‘itish uchun;
- ritorik savol yordamida o‘zining xaqligini ko‘rsatish uchun;

Bahsda javoblarning quyidagi turlari qo‘llaniladi:

- javobni keyinga qoldirish (qarz javob);
- qisman javob berish;
- savolga savol bilan javob berish.

Bahs yuritish san‘ati (eristika) o‘ziga xos qonun-qoidalarga amal qilishni talab etadi. Bularga asosan quyidagilar kiradi:

- zaruriyatsiz bahslashmaslik;
- mavzusiz bahs yuritmaslik va bahs davomida mavzudan chetga chiqmaslik yoki mavzuni o‘zgartirmaslik;
- bahs mavzusi yuzasidan o‘zaro zid yoki qarama-qarshi fikrlar bo‘lmasa, bahsni to‘xtatish;
- mavzuni yaxshi biladigan, aqlli odamlar bilangina bahslashish;
- bahs yuritishda mantiqiy qonun-qoidalarga amal qilish, o‘z va muxolifining fikrlaridan xulosa chiqara olish, mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish, asoslar to‘g‘ri bo‘lsa, isbotlashning ham to‘g‘riligini e‘tirof etish va h.k.;
- bir bahs doirasida bahslashish usullarini aralashtirib yubormaslik.

Qayd etilgan xolatlarni e‘tiborga olish va argumentlash, isbotlash qoidalariga amal qilish fikrlash jarayonida uchraydigan turli xatoliklardan saqlanishga yordam beradi.

IV. AMALIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-amaliy mashg‘ulot. Mantiq ilmi “Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi” modulining nazariy asosi sifatida. Modulning predmeti va asosiy tushunchalari. (2 soat).

2-amaliy mashg‘ulot. Zamonaviy mantiqning asosiy yo‘nalishlari va mantiqiy tafakkurni shakllantirish usullari. (2 soat).

3-amaliy mashg‘ulot. Savol va javobning mantiqiy tafakkurni shakllantirishdagi o‘rni. Kommunikativ modellarda savol javobni tashkil etish (4 soat).

4-amaliy mashg‘ulot. Mantiqiy tafakkurni shakllantirishda dalillash, isbotlash, rad etish va tanqidning metodologik vazifasi. (4 soat).

V. KEYSLAR BANKI

FALSAFIY DEBATDA KEYS-STADI METODINI QO‘LLASH. TASDIQ VA INKOR KEYSLARI

Reja:

1. Keys-stadi haqida tushuncha. Keys turlari va strukturasi.
2. Tasdiq keysi va strategiyasi. (Tasdiq riyozati va taqdimoti).
3. Inkor pozitsiyasi va uni tayyorlash jarayoni.
4. Inkor darajalari (1,2, 3,4 darajalar talqini).

Debat o‘tkazishda “keys-stadi” innovatsion metodini qo‘llash mumkin. “Keys” tushunchasi biron bir fikrni tasdiqlovchi (isbotlovchi) yoki inkor etuvchi qisqacha mazmun ifodasini (syujetini yoki mundarijasini) bildiradi. Raqobatdagi komandalarning spikerlari (oratorlari, notiqdari) mavzuning aspektlari va baxs argumentlari aks ettirilgan keysdan munozara vaqtida foydalanadilar.

Keys asosan ikki shaklda – tasdiqlovchi (isbotlovchi, ma’qullovchi) va inkor etuvchi shaklda bo‘ladi. Debat olib boriladigan guruh ham shunga ko‘ra ikkiga ajratiladi. Debatda mazkur keys shakllaridan biri (tasdiqlovchi keys) oldin (birinchi bosqichda), ikkinchisi (inkor keysi) keyin (ikkinchi bosqichda), ya’ni navbati bilan qo‘llangani uchun “stadi” (bosqich) tushunchasi qo‘shib qo‘yilgan.

Keysning strukturasi, masalan, quyidagicha bo‘ladi.

Mavzu sharhi:					
Mavzu dolzarbligini asoslash:					
Asosiy tushunchalarning ta’riflari:					
1 aspekt		2 aspekt		3 aspekt	
Argument	Argument	Argument	Argument	Argument	Argument
Isbot	Isbot	Isbot	Isbot	Isbot	Isbot

Bu yerda “Argument” tushunchasi ishonchli dalilni, “Isbot” esa dalilni qo‘llashga xizmat qiladigan fikrlarni ifodalaydi.

Keysda butun komanda nuqtai nazari adekvat (hech kimning fikri o‘zgartirilmasdan) tarzda o‘z ifodasini topishi kerak. Komanda birinchi spikerlarining nutqlarida mavzuni va komanda pozitsiyasini asoslovchi barcha imkoniy strategiyalar bo‘lishi kerak.

Keys strukturasi mavzu sharhidan (interpretatsiyasidan, talqinidan)

boshlanadi. Mavzuning umumiy sharxlari ko'p bo'lishi mumkin. Lekin debat tashkil etilganida har ikki komanda mavzuning muhim jihatlarini yana bir bora aniqlab olgan bo'lishi kerak. Bu komandalardan biri tog'dan gapirganda, ikkinchisi bog'dan gapiradigan bo'lmasligi uchun zarur. Masalan, komandalardan biri ekologik muammolarning fan-texnika taraqqiyoti samaralaridan bemeyor va noratsional foydalanilishi munosabati bilan kelib chiqqani haqida gapirib turgan paytda ikkinchi komanda unga javoban fan va texnika erishgan buyuk yutuqlar haqida gapirishi to'g'ri emas. Shuning uchun ham mavzu, uning muhokama etiladigan mavzu va uning asosiy tushunchalari har ikki komanda spikerlari tomondan aniq talqin etilishi va keysda bu talqin yoritilgan bo'lishi kerak.

2. Tasdiq keysi va strategiyasi. (Tasdiq riyozati va taqdimoti).

Odatda tasdiqlovchi komanda debatni boshlab beradi, ya'ni birinchi bo'lib gapiradi. Shuning uchun mavzu va asosiy tushunchalar talqinlari va ta'riflarini birinchi bo'lib beradi. Talqin va ta'riflarning xajmi asossiz kengaytirib yoki toraytirib yuborilmasligi kerak. Agar shunday bo'lsa, ikkinchi (inkor etuvchi) komanda bu holni tanqid qilishi mumkin. Talqin va ta'riflar to'g'ri chiqishi uchun lug'atlar, darsliklar, asosiy manba'lardan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki ular umumiy qabul qilingan "madaniy norma" hisoblanadi. Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon bera olmagan talqin va ta'riflarni ham berishi mumkin.

Keltirilgan talqin va ta'riflar komandalar keysi shakliga muvofiq bo'lishining ahamiyati katta. Chunki, tasdiqlovchi komanda ta'rish berishni boshlar ekan, ishning boshlanishidayoq o'z komandasining mavzuga nisbatan pozitsiyasini yoritishga erishadi. Shu ma'noda asosiy tushunchalarning ta'riflarini mavzuning talqinidan keyinoq berilishi to'g'ri bo'ladi. Ta'riflashni boshlashdan oldin tasdiqlovchi komanda spikeri "biz o'z nuqtai nazarimizni (pozitsiyamizni)" to'g'ri tushuntirish uchun avval mavzuga oid terminlarning ta'rifini keltiramiz", deb eslatilishi maqsadga muvofiq.

Tasdiqlovchi tomon o'z talqin va ta'riflarini berib bo'lganidan keyin inkor komandasi bu talqin va talqinlarni ma'qullashi, yoki, agar ular to'liq yoki to'g'ri bo'lmasa, shuni ko'rsatib, to'g'ri talqinlarni berishi kerak.

Tasdiqlovchi komanda o'z keysining argumentlash qismini tuzish uchun debatga tayyorgarlik davrida o'z pozitsiyasini puxta va aniq asoslash maqsadida o'z oldiga quyidagi savollarni qo'yishi kerak:

- Biz nima uchun bu mavzuni (g'oyani) tasliqlaymiz?
- Biz bu mavzuni (g'oyani) tasdiqlash uchun qaysi kuchli dalillarni keltira olamiz?
- Mavzu (g'oya) qanday asosiy masalalarni oldinga surgan va yana qanday masalalarni oldinga surishi mumkin?
- Inkor etuvchi tomon qanday qarshi argumentlarni keltirishi mumkin?

Shu savollarga javoban ishlar ekan, tasdiqlovchi tomon o'zining anik va puxta ishlangan strategiyasini va uni aks ettirgan o'z keysini yaratadi. Buni biz koneret misollarda ko'ramiz.

Har qanday debatning eng muhim qismi uning boshlanishida, auditoriya diqqat-e'tiborini qozona olishdadir. Auditoriya diqqatini esa odatda yorqin sitata, kutilmagan statistik material, shuningdek, qiziqarli misol yoki analogiya jalb etishi mumkin.

Masalan, agar mavzu iqtisodiy yoki ekologik muammolarga muammolarga bag'ishlangan bo'lsa, tasdiqlovchi komanda spikeri mavzuning talqinida yoki asosiy tushunchalar ta'rifidan oldin gapni SH.Qahhorova "hozirgi kunda ekologiya muammolari iqtisodiy muammolarga nisbatan ham dolzarbroq o'ringa chiqdi", degan fikrni oldinga surdi, degan fikr bilan boshlashi mumkin.

Tasdiq keysining mazmuni, masalan, quyidagicha bo'lishi mumkin:

Mavzu sharxi : G'oyalar ham gnoseologik, ham ontologik reallikdir.

Mavzu dolzarbligini asoslash: O'tmish mafkurasi hukmronligi vaqtida bizning falsafiy tafakkurimiz g'oyalar relligini cheklangan materialistik konsepsiya nuqtai nazaridan talqin etib keogan edi. O'z mustaqilligimizni qo'lga kiritgan bugungi kunda biz bu cheklangan qarashlar doirasidan chiqish imkoniga ega bo'ldik. Endi bu masalani xolisona tahlil etish vaqti keldi. Aks holda hamon totalitar sotsializm g'oyalari hukmronligidan chiqib keta olmaymiz, tafakkurimizdagi mustaqillikka erisha olmaganimizcha qolaveramiz.

Asosiy tushunchalarning ta'rifi: ontologiya, gnoseologiya, xususiy va umumiy metafizika, substansiya, shakl, materiya va b. tushunchalarning Platon, Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Arabiy, Nasafiy va b. talqinida berish mumkin.

Tasdiqlovchi fikrning aspektlari:

1 aspekt: G'oyaning gnoseologik aspekti.

2 aspekt: G'oyaning ontologik aspekti.

3 aspekt: G'oyaning har ikki aspektining uzviyligi.

Shundan keyin har uchala aspektni tasdiqlovchi argumentlarni keltirish va ularni tasdiqlovchi dalillarni (isbotlarni) kelirish kerak. Isbot, dalillar qatoriga hozirgi davr kvantlar mexanikasi kashfiyotlarini, EPR paradoksini, golografiya, genetika va fanning boshqa soxalaridagi kashfiyotlar kiradi.

Yuqoridagilarning hammasi tasdiq keysi mazmunida yozilgan bo'lishi kerak. Debatda spikerlar o'z nutqlarini shu mazmundan chiqarib oladilar. Bu keysning taqdimoti sifatida amalga oshadi.

Tasdiq keysining xulosa qismida tasdiqda ishtirok etgan fikrlarni umumlashtirish va mavzuga qaytish kerak. Xulosa eng oxirgi, yakunlovchi fikr bo'lgani uchun u qisqa, lo'nda va aniq bo'lishi maqsadga muvofiq.

Masalan, yuqoridagi mavzuning xulosasi quyidagicha bo'lishi mumkin: G'oya nimaligi masalasini chuqurroq tahlil etish shuni ko'rsatadiki, uning ontologik reallik ekani gnoseologik reallik ekanini inkor etmaydi, balki bu har ikki aspekt g'oyaning reallik sifatidagi to'liq ma'nosini ochib beradi.

3. Inkor pozitsiyasi va uni tayyorlash jarayoni.

Inkor komandasining pozitsiyasi tasdiq komandaning keysini va uning vositasida uning pozitsiyasi asossiz ekanini ko'rsatishdan iboratdir. Buning uchun

inkor komandasi tasdiq keysining barcha kuchsiz tomonlarini aniqlashi, buni ko'rsatishda tayanish mumkin bo'lgan argumentlarni (ishonchli dalillarni) topishi va shu argumentlardan foydalangan holda ularning kuchsizligini isbotlay olishi kerak.

Inkor komandasi, avvalgi mavzuda aytilganidek, dastavval tasdiq komandasining mavzu sharxiga e'tibor beradi va uni ma'qullashi yoki ma'qullamasligini bildiradi hamda tasdiqlovchi komandaning mavzu va asosiy tushunchalar talqini va ta'rifidagi to'g'ri va noto'g'ri jixatlarni ko'rsatadi va tegishli argumentlar kelirib, o'z fikrlarini isbotlaydi. Bu yo'lda u avvalroq o'zi tayyorlagan keysdan foydalanadi. Bu keys tasdiqlovchi komandaning mavzu xususidagi nuqtai nazari to'g'ri emasligiga tegishli aspekt, argument va isbotlarning tartiblangan tizimidan tashkil topadi.

Inkor vazifasini o'z zimmasiga olgan komanda quyidagilarga e'tibor berishi zarur:

- Inkor nutqida tasdiq nutqining barcha komponentalariga (ikrichikirlariga ham) e'tibor bilan qarash kerak. Debat xarakteridan kelib chiqib, inkor komanda tomonidan keltirilgan ta'riflarga, talqinlarga yoki amaliy faoliyat rejalariga reaksiya tarzida amalga oshishi mumkin.

- Eng oldin tasdiq nutqining strukturasi munosabat bildirish kerak. Masalan, "tasdiq guruhi ekologiya masalalarining dolzabligiga e'tibor berarkan....., degan fikrni bildirishdi. Biz bunga o'z munosabatimizni bildirib," tarzida nutq so'zlanadi.

- Keyingi bosqichda tasdiq keysidagi mantiqiy izchillikka e'tibor qaratiladi. Inkorda aniq-ravshanlik bo'lishi uchun keysning boshidan oxiriga (yuqori satrlardan pastga) qarab punktma-punkt tushib borish kerak.

- Tasdiq keysining har bitta argumentiga, agar uni inkor etib bo'lmasa hamki, javob qaytarilishi shart. Masalan, "tasdiq guruhi... masalani oldinga surganida...argumentlarni keltirdi. Biz bu borada bulardan muhimroq argumentlar ham borligini aytishimiz mumkin..."

- Keysning aspektlariga nisbatan ham shu strategiyani qo'llash mumkin.

- Inkor keysi tasliq keysini qanday inkor etishini qiyoslar yordamida ko'rsatish maqsadga muvofiq. Bu inkorning debatlar uchun qanchalik muhim ahamiyatga egaligini ko'rsatadi.

4. Inkor darajalari (1,2, 3,4 darajalar talqini).

Inkor pozitsiyasi yoki inkor komandasining tasdiq komandasiga "xujumlari" birqancha darajalarda amalga oshadi.

1 darajadagi "xujum". Ushbu daraja mavzuning to'g'ri yoki noto'g'riligini aniqlashga xizmat qiladi, ya'ni "tematik" xarakterga ega bo'ladi. Lekin xujumning bu darajasida inkor etuvchi tomonga unchalik qat'iy talab qo'yilmaydi, ya'ni "xujum" ixtiyoriy bo'ladi. Boshqacha aytganda, inkor komandasi o'z ishini tasdiq komandasi rezolyusiyasi (tasdiq sifatida e'lon qilgan g'oyasi)ning sharhini

“savalashdan” ish boshlashi shart emas. Faqat bu sharhlarning noto‘g‘ri ekaniga qat‘iy ishonch bo‘lgan holdagina “xujum” qilish mumkin.

Bu bosqichda asosan tasdiqlovchi tomon mavzuni sharhlaydi, asosiy tushunchalar ta‘rifini beradi. Shu bilan u debat chegaralarini belgilaydi. Bunda inkor komandasi asosan ta‘riflar to‘g‘ri berilganiga ishonch hosil qilishga harakat qila oladi. Lekin ta‘rif noto‘g‘ri yoki noto‘liq bo‘lishi ham mumkin. Noto‘g‘ri yoki noto‘liq ta‘rifning xillari ko‘p. Shunga ko‘ra tematik inkor xillari ham turlicha bo‘ladi:

- Tasdiq keysidagi ta‘rif noto‘g‘ri deb hisoblangani sababli inkor etish.
- Alternativ ta‘rifni oldinga suruvchi inkor.
- Inkor keysidagi ta‘rif to‘liqroq deb hisoblangani sababli inkor etish.

Inkor keysi ta‘riflariga oid dalillar ishonchliligini isbotlash usullari quyidagicha:

- Soxa mutaxassisleri bergan ta‘rif.
- Mavzu kontekstiga muvofiq keluvchi ta‘rif.
- Tushuncha mazmunini noo‘rin toraytirib yoki kengaytirib yubormagan ta‘rif.

To‘g‘ri tuzilgan va ifodalangan tematik argumentlar komanda g‘alabasini ta‘minlaydi. Lekin, agar tasdiqlovchi komanda ta‘rifi noto‘g‘riligi shubxali bo‘lsa, bu xolda “xujumdan” tiyilgan ma‘kul, albatta.

2 darajadagi “xujum”.

Inkor etuvchi tomonda raqib tomon tasdiqlayotgan fikr aspektlarini tanlash imkoniyati bo‘ladi. Bunda u, birinchidan, aspektning o‘zini qabul qilishi, lekin argumentlarning unga mos kelishi yo kelmasligi xususida baxslashishi, inkoriy munosabatda bo‘lishi mumkin. Ikkinchidan, aspektni ma‘kullamasligi va o‘zining aspektini taklif etishi mumkin. Masalan, “Jamiyatda iqtisodiy o‘shishga nisbatan demokratik institutlarning rivojlanishi muhimroq” degan mavzuni olaylik. Tasdiqlovchi tomon mavzuning aspekti sifatida “Millat uzoq muddat barqaror hayot kechirishi” aspektini lishi tasdiqlanayotga fikr taqdim etgan bo‘lsin. Inkor etuvchi tomon tanlaydi: u yo bu aspektni qabul qilishi va ayni paytda millay barqarorlikka iqtisodiy o‘shish orqali erishish mumkin, degan arnumentni oldinga surishi mumkin.

Inkor etuvchi tomon mavzuning tasdiqlovchi tomon taqdim etgan aspektini albatta inkor etishi shart emas. U bu aspektning keysi mazmunini tanqid qilishi va undan o‘z keysini tuzishda foydalanishi mumkin.

Lekin tasdiqlovchi tomon aspektning keysi o‘z nuqtai nazari afzalligini ta‘minlash maqsadida ifodalangan bo‘ladi. Shuning uchun ko‘p hollarda uni rad etish kerak bo‘ladi. Buning uchun aspektning zaif tomonlarini aniqlash kerak. Ular quyidagicha bo‘lishi mumkin: Tasdiqlovchi tomon keysida taqdim etilgan aspekt

- mavzuni ochishga yaramasligi;
- aniq ta‘riflanmagan bo‘lishi mumkin;

- asosiy g'oya oldinga surilmagan bo'lishi mumkin; - optimal maqsad ko'zlanmagan bo'lishi mumkin.

Masalan, debat "BMT faoliyatining samaradorligi" mavzusi bo'lsin. Tasdiqlovchi tomon mavzuning aspekti sifatida "Milliy nizolarni oldini olish maqsadi" oldinga surilgan, deb faraz qilaylik. Inkor etuvchi tomon "xalqaro nizolarning bartaraf etilishi erishilishi kerak bo'lgan optimal maqsad emas", degan fikrga asoslanib, o'z aspekti sifatida "o'zaro hamkorlik aqalarini yaxshilash kerak", degan o'z aspektini taklif etishi mumkin.

Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon oldinga surgan aspektni inkor etar va o'z aspektini oldinga surarkan, buni asoslashi ham kerak bo'ladi.

3 darajadagi "xujum". Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon argumentlariga ular qay tartibda qo'yilgan bo'lsa, shu tartibda munosabat bildirishi, javob berishi kerak. Shuni ham nazarda tutish joizki, inkor etuvchi tomonning maqsadi argumentlarni "qo'porib tashlash", "yo'q qilish" dan iborat emas, balki bu argumentlarning tasdiqlovchi tomon nuqtai nazarini isbotlay olmasligini ko'rsatishdan iboratdir. Buning birqancha strategiyasi bor:

- Argument tomon tasdiqlovchi tomon oldinga surgan mavzuga yoki uning aspektiga mos kelmasligini ko'rsatish mumkin.

- Inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomon argumentlaridan ham kuchliroq argumentlarni taqdim etishi mumkin. Masalan, agar tasdiqlovchi tomon BMTning tinchlikni qaror toptirish maqsadida safarbar etayotgan kuchlari juda qimmatga tushishi argumentini oldinga surib, uning faoliyatini tanqid qilsa, inkor etuvchi tomon bu kuchlar ko'plab insonlar hayotini saqlab qolayotgani argumentini oldinga surib, e'tiroz bildirishi mumkin. Vaholanki, insonlar hayotini saqlab qolish ishining salmog'i (argumenti) balandroq. Inkor etuvchi tomon ko'p hollarda o'z keysida shu kabi argumentlardan foydalana oladi.

- Tasdiqlovchi tomon oldinga surgan argument noizchil, ziddiyatli bo'lishi mumkin. Masalan, u "Atrof muhitni himoya qilish iqtisodiy o'sishdan ham muhimroq" degan mavzuni himoya qilayotganida, argument sifatida yuqori texnologiyalar taraqqiyotining salbiy oqibatlarini olgan bo'lishi va ayni paytda boshqa argument doirasida quyosh quvvatidan foydalanadigan texnologiyalarni rag'batlantirish foydali, degan fikrni oldinga surishi mumkin. Inkor etuvchi tomon bu noizchilikni ko'rsatishi kerak.

4 darajadagi "xujum". Bu darajada inkor etuvchi tomon tasdiqlovchi tomonning argumentlarini isbotlovchi va quvvatlovchi g'oyalarni tanqid qiladi. Bunda u tasdiqlovchi tomonga quyidagicha savol bilan murojaat qilishi mumkin: "Tasdiqlovchi tomon o'zining bu da'volarini (fikir, g'oyalarni) to'liq asoslab (dalillab, tushuntirib) bera oladimi?", "Keltirilgan misollar tasdiqlanayotgan fikrni isbotlashga yaroqlimi?", "Keltirilgan sitataning manbaiga ishonsa bo'ladimi?"...

O'zi qo'ygan shu kabi savollarga javob olarkan, inkor etuvchi tomon bundan quyidagilarni aniqlab oladi:

- Argument ishonchli dalillarga, quvvatlovchi asoslarga tayangan yo tayanmaganligini.

VI. GLOSSARIY

A – (lot. affirmo) – «tasdiqlayman» so‘zining birinchi unli harfi bo‘lib, formal mantiqda umumiy tasdiq hukmni ifodalovchi simvol

$\neg A$ (**inkor A**) – Matematik mantiqda murakkab mulohaza bo‘lib, bu mulohaza, «A xato bo‘lgandagina to‘g‘ri bo‘ladi va aksincha, A to‘g‘ri bo‘lganda xato bo‘ladi» degan fikrning simvolik ifodasidir. Masalan, bu predmetning oqligi xato bo‘lsa, uni oq degan fikrning to‘g‘riligi xatodir, agar bu predmetning oqligi to‘g‘ri bo‘lsa, uni oq degan fikrning xatoligi haqiqat emas. Bu mulohaza «A emas» yoki qayerda A xato bo‘lsa, «A to‘g‘ri emas» deb o‘qiladi.

$\neg\neg A$ (**qo‘sh inkor A**) – matematik mantiqda ikki marta inkorni anglatib, inkorni inkor tasdiqni bildiradi. $A \equiv \neg\neg A$ (ikki marta inkor $A \equiv A$ ga tengdir deb o‘qiladi). Masalan, «Bu kishi ilg‘or emas degan gap to‘g‘ri emas», degan fikrdan «bu kishi ilg‘or» degan fikr kelib chiqadi.

$A \vee \neg A$ – matematik mantiqda “uchinchisi istisno” qonunining simvolik ifodasidir. «A yoki A emas» deb o‘qiladi.

Absolyut aynanlik – metafizik filosofiyada ishlatiladigan termin bo‘lib, bu ta’limotga ko‘ra predmet hamma vaqt o‘z-o‘ziga tengdir. Bu prinsip ontologik nuqtai nazardan voqelikka ziddir. Chunki narsa va hodisalar har doim rivojlanib turadi. Demak, narsalar o‘z-o‘ziga teng bo‘lmay qoladi.

Abstraksiyalash (lot. abstractio – uzoqlashuv, mavhumlik) – tushuncha hosil qilishning muhim usullaridan. Abstraksiyalash yordamida buyum va hodisalarning muhim xususiyatlarini fikran ajratamiz va ularni buyumlar, hodisalarning ikkinchi darajali va ahamiyati kam xususiyatlaridan chetlashtiramiz.

Abstrakt tushuncha – buyumlarning ayrim belgilari, munosabatlarini fikran ajratib, tushunchada aks ettirilishi. Masalan, «botirlik», «tozalik» kabi.

Absurd – (lot. bema’ni, behuda) – biror tezisni isbotlashda uchraydigan mantiqiy xato. Bunday xato (redictio ad absurdum) biror mantiqqa zid bo‘lgan bema’ni xulosaga kelish deb ataladi.

Avtomatik mantiq – matematik mantiqning maxsus sohasi bo‘lib, diskret boshqarish sistemasi haqidagi ta’limotdir.

Agnostitsizm (grek. a – yo‘q, gnosis – bilish, bilib bo‘lmaydigan) - dunyoni bilib bo‘lmaydi, degan ta’limot bo‘lib, unga ko‘ra inson narsalarning mohiyatini bilishga, ular xaqida aniq bilimga ega bo‘lishga qodir emasdir.

Ajratib ko‘rsatuvchi hukm – ma’lum belgi faqat o‘sha predmetga tegishli ekanini ko‘rsatuvchi hukm.

Aylantirish (lot. abversio) - bevosita hulosa chiqarish bo‘lib, bunda tasdiq hukm inkorga yoki inkor tasdiq hukm holiga keltiriladi. Aylantirish natijasida hukmning

sifati o'zgaradi, lekin mazmuni saqlanib qoladi.

Ayiruvchi (dizyunktiv) hukm – bir necha hukmlar yoki (v) bog'lovchi orqali murakkab hukmni tashkil etadi. Bu ikki xil: qat'iy ayiruvchi va oddiy ayiruvchi hukm ko'rinishda bo'ladi.

Ayiruvchi (dizyunktiv) sillogizm – katta asos ayiruvchi hukmdan, kichik asos va xulosa esa qat'iy hukmdan iborat bo'ladi, uning ikki xil modusi bor.

Ayniyat qonuni (lot. lex indentitatis) - formal mantiqning asosiy qonunlaridan bo'lib, bu qonunga ko'ra muhokama jarayonida ma'lum predmet to'g'risidagi fikr hajm jihatidan barqaror muayyanlikni saqlashi kerak. Bu qonun fikrni aniq ifodalashni talab qiladi. Muhokamada har bir tushuncha aynan bir ma'noda ishlatilmog'i lozim. Uning formulasi $A=A$ dir.

Aksioma (grek. axioma – qabul qilingan holda) – ma'lum nazariyani isbotlash uchun isbotsiz qabul qilingan tushuncha. Mantiq fanida aksioma isbotsiz qabul qilingan haqiqat ma'nosida ishlatiladi. U ilmiy nazariyalarning deduktiv hulosalar chiqarish yordamida tashkil topish usullaridan biri. Shuning uchun «deduktiv metod» va aksiomatik metod ko'pincha aynan tushunchalar sifatida ishlatiladi.

Alternativa (lot. alternare – almashmoq, navbat bilan qilmoq) – mumkin bo'lgan qarama – qarshi ikki yoki bir necha holdan tanlab olish zaruriyati. Mantiqda ayiruvchi hukmning har bir qismi alternativa bo'la oladi.

Analiz va sintez (grek. analysis – ajratish, bo'lish va qo'shish, birlashtirish) Analiz yordami bilan buyumlar, hodisalar fikran qismlarga bo'linadi. Sintezda esa qismlar fikran birlashtirilib, bir butun holiga keltiriladi.

Analogiya (grek. analogia – o'xshashlik, moslik) – ikki buyumning bir yoki bir necha belgilarining o'xshashligi asosida boshqa belgilarning ham o'xshashligi to'g'risida hulosalar chiqarish.

Antitezis (grek. antithesis – qarama-qarshi qo'yish) – tezisga qarama–qarshi bo'lgan tezis.

Apagogik isbot (grek. apagoge – hulosalar, apagogos – buruvchi, chiqaruvchi) – vositali isbotning bir turi bo'lib, tezisning to'g'riligi bevosita argumentdan (asosdan) keltirilib chiqarilmaydi, antitezisning xatoligini isbotlash orqali dastlabki tezisning to'g'riligi isbotlanadi.

Apodeyktik hukm yoki zaruriy hukm (grek. Apodeiktikos – ishonarli, aniq) – predikat va subyektdagi belgini zaruriy ravishda tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Bunday hukmlar narsalar va hodisalar o'rtasidagi zaruriy munosabatni aks ettiradi.

Apologetika (grek. apologio – himoya, himoya nutqi) – biror nutq yoki fikrni himoya qilish (Apologiya ham ana shundan kelib chiqadi).

Argument (lot. argumentum – isbot asosi) tezisni isbotlash uchun keltiriladigan fikr. Bunday fikrning to'g'riligi amaliyotda isbotlangan bo'lishi kerak.

Argument ad hominem – insonga doir degan xatoning lotin tilidagi ifodasi. Biror

tezisning isboti uchun obyektiv voqelikda isbotlangan fikrlarni keltirish yo‘li bilan emas, balki mazkur odamning ijobiy yoki salbiy tomonini ko‘rsatish orqali isbotlash usuli.

Assertorik hukm – mavjudlik hukmi (lot. *asserto* - tasdiqlayman) – qat’iy hukmning bir turi bo‘lib, predikat subyektdagi belgining mavjudligini tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Bu hukmda predikatlarda u yoki bu belgining mavjudligi yoki mavjud emasligi qayd qilinadi, xolos.

Atributiv hukm (lot. *attributum* – belgilangan, bo‘lingan, qo‘shilgan) – predikatda subyektga xos sifat va xususiyatlarni aks ettiruvchi hukm.

Aforizm (grek. *aphroismos* – qisqa hikmatli so‘z) – u yoki bu fikrni qisqa, aniq va ishonarli, tugallangan shaklda bayon etish. Bunday fikrlar murakkab narsalarning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Biroq, aforizm formal logik nuqtai nazardan tushuncha ta’rifi bo‘la olmaydi.

Affirmativ hukm (lot. *affermo* - tasdiqlayman) – tasdiqlovchi hukmlar (umumiy tasdiq, juz’iy tasdiq, bu hukm ba’zida affirmatik hukm deb ham yuritiladi).

B

Barbara – sillogizmning birinchi figurasi va birinchi modusini (AAA) ifodalovchi belgi.

Bevosita hulosa chiqarish – bir asosdan chiqarilgan xulosa.

Birga bo‘ysunish - tushunchalar o‘rtasidagi munosabat.

Bir doirada aylanish (lot. *sirculus vitiosus*) – isbotdagi yetarli asos qonunini buzish natijasida kelib chiqadigan mantiqiy xato.

Birlashtiruvchi isbot – to‘liq induksiya yo‘li bilan isbotlash aytiladi. Bunda tezisning isboti uchun butun asoslar birlashgan holda amalga oshiriladi. Unda har bir asos mustaqil isbotlangan bo‘ladi.

Butun va bo‘lak – obyektiv olamdagi narsa va hodisalarning o‘zaro aloqasi, predmet va ularning elementlari o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatuvchi falsafiy kategoriya.

Bo‘lish qoidalari – formal mantiqda tushunchalarni bo‘lishning quyidagi qoidalari:

- 1) bo‘lish teng hajmli (mutanosib) bo‘lmog‘i kerak;
- 2) bo‘lishning bir va muhim asosi bo‘lmog‘i kerak;
- 3) bo‘linmalar bir – birini istisno qilmog‘i kerak;
- 4) bo‘lishda sakrash bo‘lmasligi kerak.

V

Versiya – (lot. *versio* – aylantirish, boshqa shaklga keltirish; frans. –*versio* –

tarjima, izohlab berish) – biron fakt, hodia va voqeaning bir-biridan farq qiluvchi bir necha turini taxminiy izohlashga aytiladi. Versiya xususiy gipotezaning bir turidir.

Vositasiz va vositali isbot – Vositasiz isbotda tezisning to‘g‘riligi bevosita asoslar (dalillar) dan kelib chiqadi. Vositali isbotda esa tezisning to‘g‘riligi antitezisning xatoligini tasdiqlash yo‘li bilan asoslab beriladi. Masalan: Aning jinoyat qilmaganligini isbotlash uchun «fuqaro A. jinoyat qilgan» degan tezisning xatoligini isbotlash asosida birinchi tezisning to‘g‘riligini asoslaymiz. Bu ikki xil bo‘ladi: apogogik vositali isbot (q), ayiruvchi vositali isbot. Ayiruvchi vositali isbotda bir necha imkoniyatdan bittadan qolgani xato ekanini isbotlash yo‘li bilan tezis asoslab beriladi.

G

Genezis (grek. genesis – kelib chiqish) - ma’lum predmet va hodisalar to‘g‘risidagi fikr hamda mulohazalarning paydo bo‘lishi, shakllanishi, tug‘ilishi.

Genetik metod – predmet, hodisalarning kelib chiqishi va rivojlanishini tahlil qilish asosida tadqiq etish usuli.

Genetik ta’rif – ta’riflanayotgan buyumning kelib chiqishini ko‘rsatuvchi ta’rif.

Gipoteza – (grek. hupotesis – asos, prinsip, faraz) – hali isbotlanmagan nazariy fikr, faraz. Gipoteza ma’lum natijalarni tug‘dirgan sabab haqida qilingan farazdir. Gipotezani ilgari surish, asoslash va isbotlash - ilmiy bilishning rivoji uchun zarur metoddir. Gipotezaning nazariyaga aylanishi uchun uni tekshirish kerak. Gipotezani tekshirish natijasida: a) uning ehtimolligi ortadi; b) haqiqatligi isbotlanadi, nazariyaga aylanadi; v) gipoteza rad etiladi. Barcha nazariyalar gipoteza bosqichini bosib o‘tadi. Gipoteza praktikada isbotlangandan so‘ng ishonarli nazariyaga aylanadi.

Gipotetik – deduktiv metod – ilmiy tekshirish usuli vositasida dastavval o‘rganilayotgan predmet haqida bir necha gipoteza keltiriladi. Keltirilgan gipotezalar asosida deduktiv yo‘l bilan xulosa chiqariladi. Bu metod boshqa metodlar bilan (analiz, sintez, induktiv va b.) birga qo‘llangandagina ahamiyatli bo‘ladi.

Gnoseologiya (grek. gnosis – bilish, logos - ta’limot) – bilish nazariyasi, filosofiyaning muhim sohasi.

D

Deduktiv isbot - traditsion mantiqda isbotning shakllaridan biri bo‘lib, ayrim, yakka hukmlardan iborat bo‘lgan tezisning umumiy qoidalariga asoslanib isbotlash usuli.

Deduktiv hulosa -umumiy chin asoslardan shu umumiylikka kiruvchi xususiylik va yakkalik haqida yangi bilim beruvchi xulosa shakli.

Deduksiya (lot. deductio – xulosa chiqarish) – keng ma’noda xulosa chiqarishning

asosiy usul va tadqiqot metodlaridan biri.

Deklorativ (lot. decloratio – ariza, izohlash) umumiy qoidaga asoslangan, biroq konkret asoslarga ega bo‘lmagan umumiy tarzda fikr.

Demagog (gr.demagogos) – siyosat sohasida yolg‘on va‘dalar bilan xalq ommasi oldida mashhur bo‘lishga tirishuvchi siyosatdon.

Demagogiya – xalq ommasiga yolg‘on va‘dalar berib ularning hissiyotiga ta‘sir etish orqali siyosatda muayyan maqsadlarni amalga oshirish usuli.

Demonstratsiya (lot. demonstratio - ko‘rsatish) – isbotlash jarayonining tarkibiy qismi bo‘lib, isbotlashning qanday usulda amalga oshirilishini ifodalaydi.

Deontik mantiq – normativ tilning mantiqiy tuzilishini o‘rganuvchi mantiq. Shuningdek, normativ tushunchalar haqidagi ta‘limot hamdir. Deontik mantiq modallik mantiqining bir qismi sifatida ham qaralib, mantiqning «albatta», «ruxsat etilgan», «befarq», «taqiqlangan» kabi xususiyatlarning funksiyalarini o‘rganadi. Deontik mantiq buyruq formasidagi ifodalarni o‘rganadi.

Deontik modallik – «albatta», «ruxsat», «baribir» kabi modallik usullarini o‘z ichiga olgan fikrlarga xarakteristika berishdan iborat. Deontik modallik huquqshunoslik, etika kabi fanlarning ham o‘rganish obyekti.

Destruktiv dilemma (lot. destructivus – ruxsat beruvchi) - Oddiy va murakkab ko‘rinishda bo‘ladi.

Determinizm va indeterminizm (lot. determinare – belgilash, aniqlash) – hodisalarning zamonda o‘zaro aloqadorlik xarakteri haqidagi qarama–qarshi nuqtai nazarlar. Determinizm hodisalar o‘rtasida umumiy qonuniyatli aloqa borligini e‘tirof etadi. Indeterminizm qonuniyatli aloqa borligini inkor etadi.

Definitsiya (lot. definitio - ta‘rif) – tushunchani ta‘riflash.

Dialektika (grek. dialegomai – suhbat olib bormoqdaman, muhokama qilmoqdaman) – rivojlanish to‘g‘risidagi falsafiy konsepsiya. Voqelik hodisalari ularning ichki rivojida, ziddiyatlar taqozosi bilan yuz beradigan o‘z harakatida deb o‘rgatadigan bilish nazariyasi va metodi.

Dialektik mantiq – tafakkur harakatining umumiy qonunlari va formalari haqidagi fikr bilan obyektiv reallikni bilish yo‘llari to‘g‘risidagi, ya‘ni falsafiy kategoriyalarning o‘zaro aloqadorligini tadqiq etuvchi fan.

Dilemma (grek. di – ikki marta; lemma – gap, ikkilangan gap) – shartli-ayiruvchi sillogizmning shakllaridan biri.

Diskussiya (lot. discussio – tekshirish, tahlil qilish) – birorta muammoni muhokama qilish, u bo‘yicha bahs, tortishuv, munozara qilish.

Dissident (lot. dissident – ixtilof, ko‘nmaslik) – ixtilofchi, buzg‘unchi.

Distant – (lot. distatio - oraliq), logik qarama-qarshilik bir predmet, hodisa to‘g‘risida aytilgan fikrga bir necha vaqt o‘tgandan so‘ng qarama-qarshi fikr aytish.

Dixotomik bo‘lish (grek. dicha – va, home – ikki qismga ajratish) –

tushunchalarning hajmini ikkita bir-biriga zid bo'lgan qismga mantiqan bo'lish.

Dogma (grek. dogma – fikr, ta'limot) – qanday konkret sharoitda qo'llanilishidan qat'i nazar tanqidiy ko'z bilan tekshirilmay, ko'r-ko'rona qabul qilinuvchi o'zgarmas qoida, aqida.

Dominant (lot. dominatio - hukmron) – hukmron g'oya, biron narsaning bosh, sababi, asosiy tomoni.

YE

YE – lotincha nego – inkor qilaman so'zining birinchi unli harfi bo'lib, umumiy inkor hukmning simvolik ifodasi.

Yetarli asos qonuni (lot. lex rationis determinantis siue sufficientis) - formal mantiq qonunlaridan biri bo'lib, unga ko'ra har qanday chin fikr isbotlangan bo'lishi , to'g'riligi isbotlangan boshqa bir fikrga asoslanishi kerak.

Eadem aberrare cnorda (lot.)-xatoni yana o'sha joyidan takrorlash kerak emas.

J

Jins – bir sinfga kiruvchi predmetlarning mantiqiy tavsifi bo'lib, bu sinf o'z ichiga boshqa tur sinflarni qamrab oladi. Masalan: “daraxt” tushunchasi mevali va mevasiz daraxtlarga nisbatan jins bo'lib, unga kiruvchi “mevali”, “mevasiz” lar daraxtning turlaridir.

“**Jins va tur**” tushunchalari - ularda hajmi katta tushuncha unga bo'ysunadigan hajmi kichik tushunchaga nisbatan jins va aksincha, hajmi kichik tushuncha u bo'ysunuvchi hajmi katta tushunchaga nisbatan tur tushuncha bo'ladi.

Juz'iy gipoteza – gipotezaning turi bo'lib, u ayrim olingan faktlar asosida tahlil qilinadi. Ammo bunda ayrim hodisalarning sababi tahlili beriladi, xolos. Shunga ko'ra u hodisalarning sababini ochib beruvchi umumiy ilmiy gipotezadan farq qiladi.

Juz'iy hukm - sinfga mansub predmetlar yoki ular belgilarining bir qismi to'g'risida tasdiq yoki inkor shaklida qilib aytilgan fikr. Masalan: Ba'zi talabalar havaskorlik to'garagiga qatnashadi.

Juz'iy inkor hukmi – miqdor jihatidan juz'iy, sifat jihatdan inkor hukmdir. Uning formulasi: Ba'zi $S - P$ emas. Ba'zi guruhlarda o'zlashtirmaydigan talabalar yo'q. Lotin tilida «O» harfi bilan belgilanadi (Nego –inkor qilaman so'zining ikkinchi unli harfi).

Juz'iy tasdiq hukm - miqdor jihatdan juz'iy, sifat jihatidan tasdiq hukm. Uning formulasi: «Ba'zi $S - P$ dir». Lotin tilida «I» harfi bilan belgilanadi (affirmo) – tasdiqlayman so'zining ikkinchi unli harfi.

Z

Zaruriy xulosa chiqarish - deduktiv hulosa chiqarishning boshqacha nomi.

Unda asos bo‘lib keluvchi hukmlardan hulosa muqarrar ravishda kelib chiqadi. Xulosa asoslarda imlitsit tarzda mavjud bo‘lib, o‘sha asoslardan natija o‘z-o‘zidan kelib chiqadi.

Zaruriy hukm - predmet va uning belgilari muqarrar ravishda tasdiqlanadigan yoki inkor qilinadigan hukm.

Ziddiyatsizlik qonuni (lot. *lex contradictionis*) - formal mantiqning asosiy qonunlaridan bo‘lib, u quyidagicha ifodalanadi: ayni bir predmet haqida aytilgan ikki o‘zaro bir-birini istisno etuvchi fikrlar ayni bir vaqtning o‘zida va aynan bir nisbatda birdaniga to‘g‘ri bo‘lishi mumkin emas. Masalan: «Pomir – baland tog‘». «Pomir – past tog‘». Bular birdaniga to‘g‘ri bo‘lishi mumkin emas. Uning formulasi: $\neg(A \wedge \neg A)$. Formulaning o‘qilishi: A va A emas bir vaqtda bo‘lishi mumkin emas.

I

I – (lot. *Affirmo*) – tasdiqlayman so‘zining ikkinchi unli harfi bo‘lib, u juz‘iy tasdiq hukmni ifodalovchi simvol.

Ideal (grek. – *idea* – tarz, obraz, tushuncha) – kamolot, ayrim kishi, guruh, sinfning intilishi va xatti-harakatini biron-bir narsada namuna qilib belgilaydigan oliy maqsad. Ideal matematik mantiqda ma‘nosi bo‘lmagan (juda bo‘lmaganda bir elementga ega bo‘lgan) to‘plam bo‘lib, grekcha Δ harfi bilan belgilanadi.

Idealizatsiya - maxsus abstrakt ideallashtirilgan obyektlar tuzishni ifodalovchi ilmiy tadqiqot usuli. Bu usul obyektlarni «sof shaklda» o‘rganish maqsadida qurilgan fikriy konstruksiyalardan iborat bo‘lib, u real holda uchramaydi, ammo o‘zining biron timsoliga ega: Masalan: geometriyada «nuqta», fizikada «absolyut qattiq jism» kabi va hokazo.

Ideologiya (grek. *idia* - tarz, obraz, tushuncha va ta‘limot) – ijtimoiy qarashlar va g‘oyalar tizimi. Unga siyosiy, huquqiy, ahloqiy, falsafiy, estetik, diniy ateistik qarashlar kiradi. U ijtimoiy ongning bir qismi bo‘lib, ijtimoiy borliq asosida vujudga keladi va rivojlanadi.

Idrok – ayrim buyum va hodisalarni yaxlit holda aks ettiruvchi psixik jarayon.

Ijobiy mantiq – hozirgi zamon noklassik mantiq oqimi bo‘lib, fikrlash jarayonida inkor etish amalini qo‘llamaydi. Uning o‘rniga implikatsiya, konyunksiya, dizyunksiya va ekvivalentlikdan foydalanadi.

Ijobiy va salbiy tushuncha – tushunchalarning mazmun jihatdan turlari bo‘lib, ijobiy tushunchada predmet o‘zida mavjud belgi orqali ifodalansa, salbiy tushuncha o‘zida yo‘q belgi yordamida ifodalanadi.

Izchillik – mantiqiy tafakkurning asosiy shartlaridan biri bo‘lib, fikrlash jarayonida tartibni, ya‘ni fikr oddiydan murakkabga qarab, yoki aksincha yuritilishini talab qiladi,

Izchillik bilan bo‘lish – tushunchani bo‘lishning asosiy sharti bo‘lib, bo‘lish

sakrashlarsiz, tartib bilan amalga oshsin deb ko'rsatadi.

Ilmiy induksiya – induktiv xulosa chiqarishning bir turi bo'lib, bunda biror turkumdagi buyumlarning ayrimlarining muhim xususiyatlari, sababiy bog'lanishlarini tekshirish asosida ularning hammasi to'g'risida xulosa chiqariladi.

Implikatsiya (lot. implicite – uzviy bog'langan) – mantiqda ikki oddiy hukmning bog'lanishi natijasida hosil bo'ladigan murakkab fikr. U «Agar, u holda» bog'lovchilari bilan ifodalanadi. Simvolik belgisi: $A \rightarrow V$.

Implitsit (lot. implicite - noaniq) – predmetlarning noaniq, yashirin mazmuni ifodasi. Bunday yashirin tushunchalar tilda mustaqil ifodaga ega emas, biroq o'sha narsa nazarda tutiladi, anglashadi, ular tovush ifodasiga ega bo'lsa-da, bevosita fikrni bildirmaydi, balki kontekst vositasida ifodalanadi.

Individ (lot. individuum - bo'linmas) – ayrim bo'linmaydigan yakka, mustaqil mavjudot. U yakka tushuncha ma'nosida ham ishlatiladi. Tushunchalarni chegaralash natijasida bo'linmas yakka tushunchalarga kelamiz. Ushbu atama yakka shaxsga nisbatan, matematik mantiqda esa ayrim predmet, obyektlarni qisqacha ifodalash uchun ham ishlatiladi.

Induktiv isbot – isbotning alohida bir turi bo'lib, undagi tezis umumiy hukmlardan, asoslar esa juz'iy hukmlardan iborat bo'ladi.

Induktiv mantiq – mantiqning muhim bir bo'limi bo'lib, unda ayrim asoslardan umumiy xulosalar chiqarish mexanizmi o'rganiladi. Matematik mantiqda esa to'liq bo'lmagan axborotdan ehtimollik ko'rinishida xulosa chiqarishga nisbatan qo'llanuvchi atama

Induktiv xulosa chiqarish – q. induksiya.

Induksiya (lot. inductio – juz'iydan umumiylikka) – xulosa chiqarishning asosiy usul va tadqiqot metodlaridan biri. Induktiv xulosa chiqarish bilimning juz'iy muhokamalardan (hukmlardan) umumiy mulohazalar, qoidalarga qarab harakat qilishidir. Uning to'liq va to'liqsiz induksiya turlari mavjuddir.

Inkor modus – shartli va ayiruvchi sillogizmning inkor modusi.

Inkor hukm – biror predmetda biror belgining mavjudligini rad etuvchi hukm.

Isbot – biror fikrning to'g'riligini amaliy tajribada ilgari chinligi tasdiqlangan boshqa bir to'g'ri fikr vositasi bilan asoslab berish. Har qanday isbot 3 qismdan iborat bo'ladi: tezis, asos (argument) va isbotlash usuli (demonstratsiya).

Isbotlash qoidalari: - isbot to'g'ri bo'lishi uchun amal qilish zarur bo'lgan qoidalar: Ular tezisning argumentlari va isbotlash usuli qoidalarini o'z ichiga oladi.

Y

Yo'ldosh o'zgarishlar metodi – hodisalarning sababli bog'lanishini o'rganuvchi induktiv metodlardan biri bo'lib, bu metod bo'yicha, agar bir hodisaning yuzaga kelishi har safar unga yo'ldosh bo'lgan ikkinchi hodisani zaruran yuzaga keltirsa,

demak bu hodisaning birinchisi ikkinchisining sababi ekanligi aniqlandi.

K

Katta termin - sillogizmning katta asosida joylashgan termin bo‘lib, u hulosaning predikatidir.

Kategoriya – (grek. kategoria – ta’rif berish, fikr aytish) – obyektiv reallikdagi hodisalarning asosiy xususiyat va qonunlarini aks ettiradigan hamda davrning ilmiy-nazariy muhitini, tafakkurning xarakterini belgilab beradigan umumiy tushunchalar. Formal mantiqda esa kategoriya umumlashtirishning chegarasi hisoblanadi

Kelib chiqmaydi - (lot -non sequitur) – isbotdagi xatolardan biri bo‘lib, bunday xato yetarli asos qonunini buzish natijasida kelib chiqadi. Bu xatoning mohiyati shundan iboratki, tezisning isboti uchun keltirilgan asoslar to‘g‘ri, chin bo‘lsa - da, biroq u tezisning isboti uchun yetarli emas. Shuning uchun bu «asoslardan tezisning chinligi kelib chiqmaydi» deb ataladi. «Kimki ko‘p isbotlashga intilsa, u hech narsani isbotlamaydi» (lot. qui nimium probat, nihil probat) – isbotdagi xatolardan bo‘lib, isbot jarayonida tezisning isboti uchun juda ko‘p asoslar keltirilib, bu asoslar tezisning isboti uchun yetarli bo‘libgina qolmay, balki ortiqcha hisoblanadi.

Kichik termin – sillogizmning kichik asosida joylashgan tushuncha bo‘lib, u xulosaning subyekti bo‘lib keladi.

Klassifikatsiya – (lot. classis – turkum, facio - bajaraman) predmetlarni muhim belgilariga qarab turkumlash. Bunda predmetlar bir-biriga o‘xshashligi va farqiga qarab sinflarga bo‘linadi hamda joylashtiriladi. U tabiiy va sun‘iy, ilmiy va yordamchi turlarga bo‘linadi.

Konstruktiv mantiq – hozirgi zamon matematik mantiq‘ining oqimlaridan biri bo‘lib, u voqelikni konstruksiya qilish asosida o‘rganadi.

Kontrast – (fran. contracte – keskin qarama-qarshilik) – biror narsa-hodisa o‘rtasidagi keskin farq, qarama- qarshilik.

Kuzatish – bevosita idrok qilish orqali narsa va hodisalarni qanday bo‘lsa, shundayligicha tabiiy asosda o‘rganish metodi. Kuzatish o‘zining aktivligi, maqsadga qaratilganligi bilan oddiy idrokdan farq qiladi.

L

Lemmatik xulosa – (grek. lemma - taxmin) – shartli-ayiruvchi sillogizm.

Logitsizm – mantiqni matematika uchun hal qiluvchi deb hisobovchi oqimdir. Bu oqim tarafdorlari matematikani mantiq tushunchalari bilan izohlash mumkin deb qaraydilar. Logitsizm tarafdorlari mantiq bilan matematikani ikki fan deb emas, balki bir fanning rivojlanishidagi ikki bosqich deb qaraydilar. Ingliz faylasufi B. Rassel, nemis matematigi va faylasufi G. Fregelar logitsizmning asoschilaridir.

Logomaxiya – (grek. logos – so‘z, maxe - bahs) so‘zning ma’nosini aniqlamasdan turib bahs yuritish. Terminlarning ma’nosini bilmasdan yoki aniqlamasdan turib bahs qilinganda ikki tomon ham haq bo‘lib chiqishi mumkin. Chunki bahslashuvchi

tomonlar bahs mavzusi uchun bir soʻz maʼnosining boshqa-boshqa tomonlarini olgan boʻlishlari mumkin.

M

Mantiq – (grek. logos – soʻz, fikr, nutq, aql) tafakkur qonunlari va shakllari haqidagi fan. Mantiqning predmeti tafakkurdir.

Mantiqiy kvadrat – hukmlar oʻrtasidagi munosabatni esda saqlab qolish uchun foydalaniladigan koʻrgazmali diagramma.

Mantiqiy semantika yoki semantik mantiq – (grek. semanticas – anglatuvchi, bildiruvchi) – mantiqning muhim bir tarmogʻi boʻlib, tushuncha, hukmda ifodalangan soʻzlar maʼnosini oʻrganadi.

Mantiqiy xato – tushuncha, hukm, xulosa chiqarish, isbotlash jarayonida tafakkur qonuni va shakllarini buzish natijasida kelib chiqadigan xato.

Mantiqiy qarama-qarshilik – fikrlash jarayonida Nozidlik qonunini buzish natijasida kelib chiqadigan chalkash muhokama.

Mantiqiy qonunlar – toʻgʻri tafakkur qonunlari.

Mantiq qonunlari – inson tafakkuriga xos qonunlar. Mantiq qonunlari obyektiv olamning inson ongidagi inʼikosidir. Formal mantiqning toʻrtta asosiy qonuni bor: ayniyat, nozidlik, uchinchi istisno, yetarli asos qonunlari. Bu qonunlar toʻgʻri fikrlashning zaruriy shartidir.

Matematik mantiq – matematikaning bir yoʻnalishi boʻlib, u fikrlash jarayonini oʻrganishga matematik metodni qoʻllaydi. Matematik mantiq formal mantiq rivojining yangi bosqichi boʻlib, u anʼanaviy mantiqdan soʻng mustaqil soha boʻlib maydonga keldi.

Modus (lot. modus – usul, oʻlchov) formal mantiqda sillogizm figuralaridagi hukmlarning miqdor va sifat jihatdan birlashgan turlari.

Murakkab hukm – mantiqiy bogʻlovchilar orqali bogʻlangan ikki va undan ortiq oddiy qatʼiy hukmlardan tashkil topgan hukm. Murakkab hukmlar ayiruvchi, birlashtiruvchi, shartli va ekvivalent boʻladi.

Muhim belgi – predmet va hodisalar mavjudligi uchun zarur boʻlgan belgi.

Mantiqiy kvadrat – hukmlar oʻrtasidagi munosabatni esda saqlab qolish uchun yaratilgan koʻrgazmali diagramma

N

Natija – asosdan zaruriy ravishda kelib chiqadigan fikr. Shartli hukm qismlaridan biri: shartli aytilgan qism asos, shart asosida vujudga keladigan qism natijadir. Bir necha hukmdan chiqarilgan xulosa ham natija deyiladi.

Nego – lot. «inkor qilaman» degan soʻz boʻlib, birinchi unli harfi (YE), inkor hukmning, ikkinchi unli harfi esa (O) juzʼiy inkor hukmining simvolik ifodasi.

Neologizm (grek. neos – yangi, logos - so‘z) tilda paydo bo‘lgan yangi so‘zlarning. Bu so‘zlar inson amaliy faoliyati, ilmiy bilimlarining rivojlanishi asosida paydo bo‘ladi.

Nom – predmet, hodisa, jarayonlarning tildagi ifodasi. Nom yakka predmetlarni (Toshkent, Aal- Xorazmiy), bir guruh predmetlarni (xalq, o‘rmon), hodisa va jarayonlarni (tinchlik, sezgi) aks ettirishi mumkin. Nom problemi bilan mantiq fanidada **G. Frege batafsil shug‘ullangan.**

Nominal ta’rif – (lot. definitio nominalis) – tushunchada ifodalangan so‘zning ma’nosini aniqlash. Nominal chetdan kirgan so‘zlarning ma’nosini aniqlash, ilmiy aylanmaga yangi terminlar kiritish uchun ham ishlatiladi.

Nomuhim belgi – predmetning mavjudligi uchun zarur bo‘lmagan belgi.

Non causa pro causa – (lot. uning so‘zma-so‘z tarjimai: “Sababdan emas, sabab uchun” demakdir). Bu “Ketma-ket kelgan narsalarning barchasi sabab va oqibat bo‘ladi” degan xatoning lotincha nomi. Masalan: kun tundan keyin keladi. Lekin bundan tun kunning sababi ekan degan ma’no aslo kelib chiqmaydi.

O

O – lotincha «Nego» (inkor qilaman) so‘zining ikkinchi unli harfi bo‘lib, u juz’iy inkor hukmi simvolik tarzda ifodalaydi.

Obyekt (lot. objectum - predmet) – ayni paytda ongimizdan tashqarida, unga bog‘liq bo‘lmagan, bizning ongimiz predmeti bo‘lgan narsa va hodisalar.

Obyektiv mantiq – ongimizdan tashqarida bo‘lgan reallikning rivojlanishi, aloqasi, munosabati. Subyektiv mantiq ana shu obyektiv olamning inson ongidagi in’ikosidir.

Obyektiv reallik – inson ongidan tashqarida turuvchi tabiat, jamiyat, butun moddiy dunyo va uning turli tomonlari, insonning o‘zi, anglash qobiliyati, uning tabiat va boshqa odamlar bilan munosabati.

Obyektiv haqiqat – bilimlarimizning ongimizdan tashqarida mavjud bo‘lgan mazmuni uning voqealikka mos, adekvat kelishidir. Haqiqatning mazmuni esa ongimizga bog‘liq bo‘lmagan holda mavjuddir.

Oddiy hukm – bir subyekt va predikatdan iborat bo‘lgan hukm.

Ommaviy induksiya – to‘liqsiz induksiyaning bir turi bo‘lib, u oddiy kuzatish yo‘li bilan kundalik hayot tajribasi asosida chiqarilgan xulosalardir. Bu induksiya turida narsalarning ichki mohiyati asosida emas, balki bevosita ko‘zga tashlanib turgan belgilar asosida hosil qilinadi. Shuning uchun u zid hollar uchramagan taqdirdagina to‘g‘ri bo‘ladi.

Omonimlar – shaklan bir xil, ammo mazmunan bir necha tushunchani ifodalovchi so‘zlar.

Operator – simvol yoki simvollar kombinatsiyasi bo‘lib, u mantiqiy shakl hosil

qilish uchun **ishlatiladi**.

Ostensiv ta'riflash –(lot.ostendere - ko'rsatmoq) -predmetni bevosita ko'rsatish orqali ta'riflash.

P

R - (lot. praedicatum) – “kesim” so‘zining birinchi unli harfi bo‘lib, u hukm predikatining simvolik ifodasidir. Sillogizm xulosaning predikati bo‘lib kelgani uchun katta termin ham R harfi bilan belgilanadi.

Paradoks (grek. para – qarshi va doxa - fikr) – kutilmagan, odatdan tashqari ajoyib fikr bo‘lib, ma'lum hukmron va kundalik fikrlarga, hatto rosmana fikrga qarama-qarshi bo‘lgan mulohazadir. Formal mantiqda bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki xulosa bo‘lib, ularning har ikkalasi chin (to‘g‘ri) yoki xato deb qaraladigan fikrga paradoks deyiladi.

Predikat (lot. praedicatum - kesim) – hukmda predmetga xos belgini ifodalaydi. Predmetdagi belgini mantiqiy bog‘lovchilar orqali tasdiq yoki inkor shaklida ko‘rsatadi.

Petito principii (lot.) – tezisning isboti uchun keltirilgan asos to‘g‘ri, chin, yetarli bo‘lsa-da, uning isboti uchun yana qo‘shimcha dalillar keltirish asosida kelib chiqadigan xatoning lotincha nomi bo‘lib, “asosni oshirib yuborish” xatosi deb ataladi.

Ponendo tollens – (lot.) – ayiruvchi-qat'iy sillogizmning «tasdiqlash yo‘li bilan inkor qilish» modusining lotincha nomi.

Ponens (lot.) – shartli sillogizmning “tasdiq” modusining lotincha nomi.

R

R (lot. relatio) – munosabat so‘zining birinchi harfi bo‘lib, hukmlar o‘rtasidagi munosabatning simvolik ifodasidir. Hukmlar o‘rtasidagi munosabatning formulasi quyidagicha: $a R b$ (a va b hukmi o‘rtasida R munosabat bor deb o‘qiladi).

Raddiya – biror tezisning noto‘g‘riligi yoki asossizligini isbotlaydigan mantiqiy usul.

Ratsionalizm (lot. rationalis - aqliy) – bilish nazariyasida aqlni haqiqiy bilimning birdan bir manbai deb hisoblovchi oqim.

S

S (lot. subjectum) – subyekt so‘zining birinchi harfi bo‘lib, u hukmdagi mantiqiy eganing simvolik ifodasidir. Sillogizm xulosa subyekti kichik termin ham S harfi bilan ifodalanadi.

Sabab va oqibat –(lot. causa - sabab) – boshqa bir hodisani zaruran vujudga keltiruvchi sabab natijasida yuzaga kelgan boshqa hodisa oqibat deb ataladi.

Signal – (lot. signum - belgi) – biron-bir ma'lumot beruvchi shartli belgi.

Sillogizm - (grek. sullogismos – hisoblab chiqarmoq) – hulosa chiqarishning deduktiv usuli bo'lib, unda ikki qat'iy hukmdan yangi bir qat'iy hukm – xulosa hosil qilinadi. Bunda o'rta termin asoslarni mantiqan bog'laydi, kichik va katta terminlar bog'lanib, xulosa hosil qiladi.

Sillogizm aksiomasi – «Buyumlarning butun turkumi to'g'risida tasdiq fikr aytilsa, shu turkumdagi ayrim bir bo'lak to'g'risida ham tasdiq (yoki inkor) aytiladi».

Sillogizm tarkibi - ikki asos, xulosa, uch termindan iborat.

Sillogizm figurasi – o'rta termin joyini almashtirish yo'li bilan sillogizmning turli shakllarini hosil qilishdan iborat bo'lgan mantiqiy usul. O'rta termin o'rnini almashtirish yo'li bilan to'rt xil figura hosil bo'ladi.

Simvolika – ma'lum obyekt, shuningdek, fikr, g'oya, hissiyotni ifoda etuvchi belgilar sistemasi.

Simvolik mantiq – ma'lum fikr va uning shakllari, munosabati, termin, predikat va subyektlarining yolg'on yoki chinligi, mantiqiy funksiyalarini belgilar sistemasi bilan ifodalab o'rgananuvchi ta'limot. U simvolik tarzda quyidagicha ifodalanadi:

1. Propozitsional o'zgaruvchilar: p, q, r.

2. Mantiqiy bog'lovchilar:

\wedge - konyunksiya (va)

\vee – dizyunksiya (yoki)

$\dot{\vee}$ – qat'iy dizyunksiya

\rightarrow - implikatsiya (agar ... u xolda)

\neg - inkor (yo'q, to'g'ri emas)

\equiv - ekvivalentlik (tenglik)

3. \forall – umumiylik kvantori

\exists - mavjudlik kvantori

4. Texnik belgilari: (— so'l qavs,) — o'ng qavs va b.

Sorit – murakkab sillogizmning turi bo'lib, oldingi asosning predikati keyingi asosning subyekti bo'lib boraveradi. Hulosada esa birinchi asosning subyekti oxirgi asosning predikati bo'lib chiqadi.

Sofizm – (grek. sophisma – o'ylab chiqarilgan, mug'ambirlik) – mantiq qonuni va qoidalarini bilib turib, ularni qasddan buzish. Sofistlar fikrni shakl jihatidan to'g'ri deb qarasar-da, fikrlashdagi xatoni haqiqat, chin deb qaraydilar. Ular ko'pincha so'zlarning ko'p ma'noligidan foydalanib, nisbiylikni mutloqlashtiradilar. Biroq sofistlar, qadimgi Gretsiyada dialektikani rivojlantirishda «so'z ustasi» o'qituvchilari sifatida katta rol o'ynagan.

Subyekt (lot. subjectum) – hukmning mantiqiy egasi bo‘lib, fikr qaratilgan buyumni bildiradi. Falsafada dunyoni biluvchi shaxs ma’nosida ham ishlatiladi.

Sxolastika (grek. schole – maktab, lot. scholasticus - maktabiy) – hayotdan ajralgan, predmetsiz, havoyi, ma’nosiz fikrlash. O‘rta asrlarda diniy-falsafiy ta’limot sxolastika deb atalgan.

T

Tafakkur – voqelikni abstraktlashtirishi va umumlashtirib bilishdan iborat bo‘lgan insonning aqliy, nazariy faoliyati.

Tafakkur shakllari – obyektiv olamdagi eng umumiy jarayonlarning aks etishi asosida paydo bo‘lgan amaliy fikrlashning tuzilishi. U tushuncha, hukm, xulosa chiqarishdan iborat bo‘ladi.

Tafovut metodi – hodisalarning sababli bog‘lanishini tekshiruvchi induktiv metodlardan biri. U quyidagicha ifodalanadi: agar hodisa bir holda yuz bersa – yu, ikkinchi holda tafovut qilsa, demak, xuddi shu holatning o‘zi hodisaning sababidir.

Taqqoslash – buyum va hodisalarning o‘xshashli va farqli tomonlarini aniqlashga qaratilgan mantiqiy usul.

Ta’riflash – tushunchalarning mazmuni ochib beruvchi ta’rif ikki asosiy qismdan: aniqlovchi va ta’riflovchi tushunchalardan iborat bo‘ladi.

Ta’riflashga o‘xshash mantiqiy usullar – 1) ko‘rsatish; 2) tasvirlash; 3) tavsiflash; 4) o‘xshatish; 5) tafovutlash; 6) taqqoslash, misol keltirib tushuntirish.

Tezis (grek. thesis – holat, tasdiq) – chinligi isbotlanishi lozim bo‘lgan fikr.

Termin (lot. terminus – oxiri, chegara) – I. So‘z va so‘zlar birikmasi: masalan, «arxitektura», «atom» terminlari. Belgilar va ularning birligi ham termin bo‘lishi mumkin. Termin odatda tushunchaning aniq qat’iy nomi ma’nosida ishlatiladi.

II. Hukm va sillogizmda ishtiroq etgan tushunchalar termin deb ataladi. Hukmda subyekt (S), predikat (R) terminlari bor. Sillogizmda katta (R), o‘rta (M), kichik (S) terminlar mavjud.

Traditsion mantiq – Arastuning mantiqiy ta’limotiga asoslanadi. Arastu sillogizm nazariyasiga asos soldi va xulosa chiqarishning deduktiv metodini ishlab chiqdi. Ingliz faylasufi F. Bekon (1561 – 1626 yillar) esa induktiv metodni ishlab chiqadi. Shunday qilib traditsion mantiq vujudga kelgan. **Trixotomiya** (grek. triha – uchga, toma - maydalash) – tushunchalar hajmini uchga bo‘lish. Matematik mantiq va aksiomatik nazariyada to‘planning trixotomik aksiomasi mavjud.

To‘liq induksiya – induktiv hulosa chiqarishning turi bo‘lib, bunda ma’lum bir hodisaning barcha hollarini to‘la ravishda o‘z ichiga oladigan asoslardan umumiy hulosa chiqariladi.

To‘liqsiz induksiya – induktiv xulosaning bir turi bo‘lib, u tekshiriladigan hodisani

emas, balki ayrim hollarinigina o'z ichiga oladi va ayrim predmetlarni ifodalagan asoslardan xulosa chiqaradi.

Tushuncha – predmetlarning umumiy va muhim belgilarini aks ettiruvchi tafakkur shakli.

Tushunchalarning asosiy turlari – tushunchalar hajmiga va mazmuniga ko'ra turlarga bo'linadi. Hajmiga ko'ra yakka, umumiy, bo'sh, to'plovchi va ayiruvchi tushunchalar mavjud. Mazmuniga ko'ra esa: konkret va abstrakt, nisbatdosh va nisbatsiz, musbat va manfiy tushunchalar mavjud.

Tushunchalarni bo'lish - tushunchalar hajmini qism (tur) larga ajratish yo'li bilan aniqlovchi mantiqiy usul.

Terminus major (lot.) – katta termin

Terminus medius (lot.) – o'rta termin

Terminus minor (lot.) – kichik termin

Terminus non datur (lot.) – uchinchi kerak emas (uchinchi mustasno qonunining lotincha nomi).

U

Uchinchi istisno qonuni - Bir – biriga zid bo'lgan ikki fikrdan biri hamisha to'g'ri (chin) bo'lib, ikkinchi xatodir, uchinchi bo'lishi mumkin emas. Uning formulasi: $A \vee \neg A$. Formulaning o'qilishi: A yoki A emas

F

F – lotincha – falsitus – xato (yolg'on) so'zining birinchi harfi bo'lib, u matematik mantiqda xato aytilgan fikrni ifodalovchi simvol.

Formallashtirish – ma'lum obyektning mazmunini uning shakli orqali ifodalovchi ilmiy bilish metodi

Formallashtirilgan til - formal mantiqda ishlatiladigan sun'iy til. U belgilar sistemasidan iborat bo'lib, bu sistemalar ma'noni aniq va to'liq ifodalash uchun ishlatiladi. Gap tilda mustaqil semantik ma'noga ega va tugal fikrni anglatadi, to'liq til belgisini ifodalaydi.

Predikatlar mantiq'i tilining simvolik ifodasi quyidagicha:

- 1) a, v, s, ... – yakka, atoqli yoki tavsifiy predmetlarning nomi ifodalangan simvollar – predmetli o'zgarmas (konstant) deb ataladi.
- 2) x, u, z, ... – predmetlarning umumiy nomini ifodalovchi simvollar predmetli o'zgaruvchanlik deb ataladi.
- 3) $R^1, Q^1, R^1, R^2, Q^2, R^2, \dots R^n, Q^n, R^n, \dots$ – predikatlarni ifodalovchi simvollar (indekslar predikatlar joyini ko'satadi: 1 – bir joyli; 2 – ikki joyli; n – ko'p joyli) ularni predikat o'zgaruvchanligi deyiladi.
- 4) R, q, r, ... propozitsion o'zgaruvchanlik – gapning ifodalanishini bildiruvchi

simvollar.

5) \forall, \exists - fikrlarning miqdoriy harakteristikasini ifodalovchi simvollar – kvantor deb ataladi. (\forall - umumiylik kvantori: «hamma», «har qanday», «hamma vaqt» kabilarda ifodalanadi. \exists - mavjudlik kvantori: «ba'zi», «bo'ladi», «uchraydi», «mavjud» kabilarda ifodalanadi).

6) Mantiqiy bog'lovchilar:

konyunkatsiya (birlashtiruvchi) - $\wedge(a \wedge b)$;

dizyunksiya (ayiruvchi) - $\vee(a \vee b)$;

implikatsiya (agar ... u holda) $\rightarrow(a \rightarrow b)$;

ekvivalent (tenglik) $\approx(a \equiv b)$;

Inkor – $\neg(\neg a)$.

Formula – (lot. formula – shakl, qoida) – ma'lum belgilar yordamida fikrlash jarayonining qonun va qoidalarini izchil ravishda qisqa bayon etishdir. Formula fikrlash jarayoni to'g'risida aniq ma'lumot beradi. Mantiq fanida formulalar juda ko'p qo'llaniladi.

E

Evrastika (grek. heurisko - topish) – yangilikni izlash qonuniyati bilan shug'ullanadigan fan sohasi bo'lib, u yoki bu muhim muammoni hal qilishning qulay tomonlarini izlash bilan shug'ullanadi.

Ezop tili – metafora va turli obrazlar, kinoya va qochirmalar orqali achchiq haqiqatni aytish (qadimgi Gretsiyada yashagan filosof Ezop nomi bilan bog'liq termin).

VII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Mirziyoyev SH.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 488 b.
2. Mirziyoyev SH.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”, 2017. – 592 b.
3. Mirziyoyev SH.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. T.: “O‘zbekiston”, 2018. – 507 b.
4. Mirziyoyev SH.M. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ulug‘, hayoti yorug‘ va kelajagi farovon bo‘ladi. 3-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2019. – 400 b.
5. Mirziyoyev SH.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild.– T.: “O‘zbekiston”, 2020. – 400 b.
6. Mirziyoyev SH. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. T.:”O‘zbekiston” nashriyoti, 2021.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

7. O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi. – T.: O‘zbekiston, 2019.
8. O‘zbekiston Respublikasining 2020 yil 23 sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘RQ-637-sonli Qonuni.
9. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi Qonuni.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 12 iyun “Oliy ta’lim muassasalarining rahbar va pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4732-sonli Farmoni.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevral “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 4947-sonli Farmoni.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprel "Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli Qarori.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyun “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-sonli Qarori.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 21 sentabr “2019-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5544-sonli Farmoni.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 may “O‘zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5729-son Farmoni.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyun “2019-2023

yillarda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universitetida talab yuqori bo‘lgan malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatini rivojlantiri chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4358-sonli Qarori.

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 27 avgust “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to‘g‘risida”gi PF-5789-sonli Farmoni.

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabr “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli Farmoni.

19. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 23 sentabr “Oliy ta’lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 797-sonli Qarori.

20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.12.2021 yildagi PQ-61-son Qarori.

SH. Maxsus adabiyotlar

1. Falsafa (I qism) Darslik. – T.: Fan va texnologiya, 2019. -648b.
2. Falsafa asoslari / Q.Nazarov va boshq. – T., 2018. -380b.
3. Sharipov M., Fayzixodjaeva D. Mantiq tarixi va nazariyasi. – T.: Universitet,2019. – 424 b.
4. Ivin A. A. Prakticheskaya logika: zadachi i uprajneniY. - M.: Prosvesheniye, 1996.
5. Kant I. Logika /Traktati i pisma. M.: Nauka, 1980.
6. Perelman Y.I. Veseliye zadachi. Dve sotni golovolomok. –M.:Mir ensiklopediy Avanta +, Astrel, 2008. – 286s.
7. Povarnin S.I. Iskusstvo spora. M.: Rabochiy put. 2018.
8. To‘rayev B. Mantiqdan masala va mashqlar.
9. Fayzixodjayeva D. Mantiq.Izohli lug‘at. – T.: “TAMADDUN”. 2015. – 272 b.
- 10.Xodiyev B., Golish L. Mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish usul va vositalari (birinchi bosqich talabalariga yordam tariqasida) Toshkent-2010.
- 11.Edvard de Bono. Nestandartnoye mishleniye. Minsk.: Popurri. 2000. - 224s.

IV. Internet saytlar

1. <http://edu.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
2. <http://lex.uz> – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi
3. <http://bimm.uz> – Oliy ta’lim tizimi pedagog va rahbar kadrlarini qayta

tayyorlash va ularning malakasini oshirishni tashkil etish bosh ilmiy-metodik markazi

4. <http://ziyonet.uz> – Ta’lim portali ZiyonET
5. <https://philpapers.org/> - mejdunarodnaya filosofskaya poiskovaya sistema po knigam, statyam, jurnalam, naxodyashimsya v otkritom dostupe
6. <https://plato.stanford.edu/> - Stenfordskaya ensiklopediya filosofii.
7. <https://elibrary.ru/> - krupneyshiy rossiyskiy informatsionno-analiticheskiy portal (v tom chisle) v oblasti filosofii

O'zbekiston milliy universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq (mintaqaviy) markazi FALSAFA" yo'nalishidagi mutaxassislik) fanlaridan tayyorlangan "MANTIQUIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH" moduli bo'yicha qayta tayyorlash va malaka oshirish masofaviy kurslari uchun tayyorlangan materiallar talablarga javob berishi bo'yicha

EKSPERT XULOSASI

FALSAFA" yo'nalishi qayta tayyorlash va malaka oshirish kursi mutaxassislik fanlaridan tayyorlangan "MANTIQUIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH" moduli bo'yicha test savollari, o'quv-uslubiy majmua, bitiruv ishi mavzulari hamda masofaviy materiallar mazkur modul bo'yicha tasdiqlangan namunaviy dastur doirasida tayyorlangan va unga qo'yilgan talablarga javob beradi hamda BIMM internet portaliga qo'yishga tavsiya etiladi.

Tarmoq (mintaqaviy) markazi
direktori

O'.Tilavov

Bo'lim boshlig'i

O'.Muxamadiyev

"Falsafa va mantiq" kafedrası"
kafedrası mudiri

SH.Madayeva

Tuzuvchi:

D.Fayzixodjayeva